

81.639.Ф я 4-1

С 900

Министр

Н.Н. СУРАЗАКОВА
З.С. СУРАЗАКОВА

АЛТАЙ ТИЛ 4 КЛАССКА

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач

7

Handwritten signature in red ink, possibly reading "J. H. [illegible]".

4С2ЛТ.
С 90.

Н. СУРАЗАКОВА, З. СУРАЗАКОВА

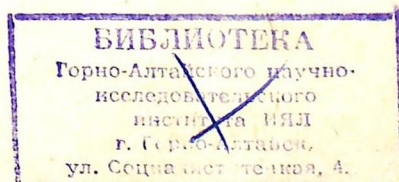
АЛТАЙ ТИЛ

4-чи КЛАССКА

Жазайла, 2-чи чыгарганы

*Горно-Алтайский автономный областтың албаты
үредүзинин бөлүги жөптөгөн*

— 15178 —

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БОЛУГИ • 1973

81.6324-941

C900

6 — 6

A 5131 2

Национальная
библиотека
Республики Алтай
им. М.В. Чевалкова

26.06.2009

Б-СНН-АТ-4

1 §. Сөстин бүдүми. Ундү ле туйук табыштарды сөстөрдө чын бичири.

1. Улгерди кычыраар. Алтай албаты кемниң шылтаузында ырысту жүрүмге једингенин айдып береер.

Мениң айылымда жарык от,
Жарык от — Ленин оды.
Мениң алдымда жаркынду јол,
Жаркынду јол — Ленин јолы.
Ол оттон карагуйда орооным
Жарык, ойгор телекейге келген.
Ол јолдон туура кыйбай,
Албатым ырысту өйлөргө јеткен.
Алтайымда бүгүн ырысту балдар,
Ырысту балдар — Ленин балдары,
Ак-жарыкта алтай улустын
Эзен жүргени — Ленин шылтузы.

А. Адаров.

Карарткан сөстөрдин тазылын ла кожулталарын көргүзеер.

2. Точкалардын ордына кожулталардын божодылган букваларын тургузып бичигер.

Төрөлис! Бу сөс...и кажы ла кижии јаш...ан ала билер. Төрөлис — ол сениң чыккан-өскөн јеринг, сениң ада-эненг...е, нөкөр-лөринг...е кожо јаткан јеринг. Бис...инг ороон...о жүзүн-јүүр национальностыту көп албатылар журтап јат.

3. Кычыраар. Карарткан сөстөрдүн бүдүмин ле чын бичилерин јартагар.

АГАШТЫ ҚАНАЙДА ОТУРГУЗАР.

Агашты отургузардан озо орозын казып салар. Оны аажындыра казар: кўскиде отургузарынан бир ай озо казар. **Јаскыда** отургузайын дезен, ороны ошкош ло кўскиде казар. Оронын терегин 60—80 сантиметр, тууразын анча ок кирези эдип казар.

Казарда јердин кыртыжы озо баштап кара, онон өнги јарык болгонын көрөрин. Ол эки башка өңдү балкашты алыштырба. Кара өңдүзин сол јанына, јарык өңдүзин дезе он јанына сал, ол эмезе јарык өңдүзин сол јанына, кара өңдүзин дезе он јанына сал.

Агашты отургузардан озо оронын түбине кара өңдү балкашты төк. Ол балкашка эмеш өтөк кош.

4. Берилген сөстөрдүн учындагы тунгак түйуктары үнгүр эжерине көчө бергедий эдип, кожулталар кожуп бичигер.

көс — көзи

кузук — ...

сөс — ...

көзнөк — ...

кап — ...

түс — ...

отургуш — ...

базыт — ...

5. Скобкадагы эки букванын керектүзин талдап, эрмектерди бичигер.

САЛКЫННЫНГ ТУЗАЗЫ.

Салкын түни-түжиле со(к, г)от. Салкын јок болгон бол(з, с)о, суучактардан, састардан, буунтылардан, суулардан, талайдан ла тенгистен көдүрилген буу өрө бийик(т, д)е соойло, туман болуп, ол ок јерине ойто ло тү(ш, ж)ер эди. Салкын туманды таркай со(к, г)от, јердин, жырлардын, агаштардын үстүнде јааш јаайт.

6. Кычырала, узун үндү табышту сөстөрдү көргүзөөр.

Кышкыда каргаалар ла таандар сүреен нак јаадылар. Түште јем бедреп, бир үүрле учуп јүредилер. Карануй киргенде, озор бийик агашка чыгала, бой-бойларына јуук отуруп конгылайт.

Je жылу түжүп, яс келгенде, таандар уйа жазаарга ла жымыртка салып, бала базарга агаш аразына баргылайт.

Бу өйдсн ала каргаалар ла таандар көрүшпей барат. Каргаалар уйалардан жымырткалар уурдайтан учун, таандар олорды агаш аразынан сүрүп жат.

7. Кычыраар. Узун үндү табышту сөстөрдн чийүчектерле үйелерге бөлип, чыгара бичип алыгар.

ТӨРТ ЭЭЖИ.

Бир өйдө Аркадий Гайдар Ваня Малявиннинг деремнезинде жаткан. Ваня онын айылына келип туратан.

Бир катап ол писательле кожо балыктап барган. Түн кире берген. Олор конор деп шүүштилер. Түн жылу ла тым болгон. От салып алала, куучындажып отурдылар. Гайдар Ваняга төрт ээжи айдып берди. Баштапкызы — жалтанбас болоры. Экинчизи — ак-чек болоры. Учинчизи — качан да керик болбой жүрери. Төртинчизи — орооннын жакшынак уулы болоры.

Гайдар Ваняны он жылдын бажында табала, бу ээжилерди ол *канайда бүдүрүп турганын көрөр болуп молжонды.*

8. Точкалардын ордына керектү букваларды тургузып, куучынды бичигер. Кандый букваларды тургусканаарды жартагар.

КУШКАШТАР.

Советский Союзта жети жүске жуук жүзүн-башка кушкаштар бар. Олор курт-конг...старды, керткиндерди, агаштардын ла кырлардын өшт...лерин жоголтып, ул...ска жаан тузасын жетирет.

Куштар баланнын, шиповниктин ле оноң до эскө өз...мдердин жиилектерин ырада апарып, жул...гын жийле, үренин артыргызып койот. Анайып куштар агаштардын ла жыр...лардын үрендерин де таркадып жадылар.

Балдар, кушкаштарды кор...лап, олорды кыштын с...гында азырап турыгар!

9. Колболу сөстөрдн көргүзип, чын бичилерин жартагар.

Элдег-юнноп иштеп алганы
Айына-кыжына жиирге жетпес,

Тон-өдүкке берерине жетпес...
 Бир катап жокту Туују
 Ай кулагыла тыгдап отурза:
 «Күрен-сары кебин кийген
 Күс једип келген» дежет...
 Бала-барка сүүнижет.
 Аркадагы кызылгаттар,
 Эт ошкош, жызарыжат.

Ч. Ч у н и ж е к о в.

10. Кажы ла, эки сөстөн бир колболу сөс бүдүрип бичигер.

I. *Кол, плат — коллат*; кол, чанак — ... , суу, куш — ... ,
 күн, чыгыш —

II. *Курт, конус — курт-конус*, кара, күрен — ... , ада, эне —
 ... , аш, курсак — ... , казан, аяк —

2 §. Адалгыштар кубулткыштарла кубулары. Кожулталарын чын бичири.

1. Алтай тилде канча кубулткыш? Олорды адап, сурактарын
 айдып береер.

2. Адалгыштардын кубулткыштарла кубулары деп нени ай-
 дар?

11. Кычырала, адалгыштар табаар. Олор учурыла кандый предметтерди
 темдектегенин айдыгар.

ПАСЕКАДА.

Јайгы каникулда Клава ла Маша колхозто адаручы болуп
 иштеп турган таадазына айылдап келгендер. Таадазы олорды
 јараш јытту мөтлө күндүледи, көп солундар куучындады.

Эртезинде таадазы ишке барды.

Маша пол јунды, көзнөктөрдиг шилин арчыды, печкени че-
 ретеди. Ол ончо ишти иштеп салды. Ой өткөнин Маша билбей
 де калды.

Қлава дезе мѣттѳн тойо јип алала, тѳнгѳ чыгып јиилектеди. Ол јуугындагы сууга барып эжинди, кумакка јадып, кѳнгѳ де кѳйди. Је ѳй капшай ѳтпѳй турды. Қлавага кунукчыл боло берди.

Н. Ч а б а е в с к и й.

12. Точкалардын ордына кубулткыштын кожулталарын кожуп бичигер. Кожулталар кандый табыштан башталган, јартагар.

Јаскыда јылу ороондор... талан-келег учуп келди. Ол јалаг... коктый јер таап алала, ого јымыртка салып, бала базып алды. Талан-келег... балдары энезиле кожо уйазында јакшы јаткандар. Бир катап уулчактар талан-келег... тудуп алала, балдарынан айрып, клеткага отургузып салгандар. Талан-келег балдарын санап, клетка... толугында кунукчыл отурган. Уулчактар клетка... арчыырга келерде, ол ѳлѳп калган јатты. Энези јогынан онын балдары да ѳлѳп калды.

13. Қычыраар. Қарарткан адалгыштарда эки тѳнгей туйук буквалардын бичилген учурын јартагар.

1) Ишти тилле этпей, **колло** ѳт. 2) **Койонѳн** коркызан, айуга учураарын. 3) **Атты** чалмадап тудатан, анды тузактап тудатан. 4) Кедер ат **чанака** коомой, кедер кижі јонго коомой. 5) **Јыланның** короны тижинде, **јаманның** короны ичинде.

14. Точкалардын ордына керектѳ буквалар тургузып бичигер.

1. Творог...онг искусственный тѳк те эдип јадылар. 2. Алмаз...ан кату неме ар-бѳткенде јок. 3. Газ...ан пластмасса, искусственный бѳс, эмдер ле онон до ѳскѳ тузалу немелер эдип јат. 4. Космонавттарды уткыырга городтын улузы площадь...а јуулды. 5. Выставкага белетенип, уулчактар пароход...ын моделин этилер. 6. Пионерлер поход...о белетендилер.

Сурактар ла јакылталар.

1. Адалгыштардын кубулткыш кожулталары ненинг учун кезикте ѳнгѳр туйуктан, кезикте тунгак туйуктан башталат, айдып береер.

2. Энцилеччи кубулткышта турган адалгыштардын кожулталары ненинг учун кезикте **-дын**, **-тын**, кезикте **-нын**, **-нин** болот?

3. Кѳстѳѳчи кубулткышта турган адалгыштардын кожулта-

лары ненинг учун кезикте -бы, -ты, кезикте -ны, -ни, чыгытту кубулткышта тургандардын дезе, кезикте -дан, -ден, кезикте -нан, -нең болот?

4. Клуб, завод, совхоз, гараж деп адалгыштардын кубулткыш кожулталары кандый табыштан башталат, айдып береер.

3 §. Јарталгыш.

15. Кычыраар. Неменин темдегин көргүскен сөстөрдү табала, ологго сурак тургузаар.

ЈАСТЫН БАШТАПКЫ ТЕМДЕГИ.

Февраль айдын учы јаар јурттын јанында кандый бир төнгө чыгала, ајыктагар. Айландыра апагаш калын кар, көс јетпес јаландар көрүнөр. Бу кыш туру не деп бодоорыгар. Је јурттан чыккан јолды көрөср. Узун кара јол тонул тыттардын ортозыла апагаш карды өткүре ыраак-ыраак јүре берер. Мыны көрүп, јас келип јат деп сүүнереер.

16. Кычырала, јарталгыштарды көргүзеер.

Володя Ульянов үредүдөң бош өйдө карындаштарыла садта иштеп туратан. Эски яблоняларды тазылыла кодорып, јангы яблонялар отургузатандар.

Кыш түшкенде, оогош агаштар соокко тонбозын деп, ологды айландыра кар чоготондор.

3. Воскресенская.

Тексттин кажы ла эрмегин јарталгыжы јогынан кычыраар. Јарталгыштын учурын јартагар.

17. Кычырала, јарталгыштар табаар. Олог учурыла нени көргүзет, куучын-эрмектин кандый бөлүгин јартайт, айдып береер.

Күскиде ак койонго агаш аразында коомой. Агаштар өткүре онын ак тоны ыраактан көрүнип турат.

Агаштар көбү карла бүркелди, айландырагы ар-бүткен агара берди.

Койондор сүүндилер. Эмди ологдын кышкы тонын кем де көрүп болбос.

И. Соколов-Микитов.

18. Сурактарга каруу берип бичигер. Бичигенеерденг јарталгыштар таап көргүзеер.

1. Тенери кандый? Булуттар кандый?
2. Агаштардын бүри жайгыда ла күскиде кандый сүндү болот?
3. Бышкан ашту јалаңдар кандый көрүнөт?
4. Јодро ло кызылгат кандый өңдү јилектер?

19. Кычыраар. Оноң кижиниң кылык-јангын көргүскен јарталгыштарды чыгара бичигер.

Јалтанбас кызычак кайудан келеткен. Оның күчи чек чыга берген. Түн болгон. Јол балкашту, бадалгак. Лара тайкылган бойынча, жыгыла берди. Оның уйкузы сүреен тың келип турган. Оның учун ол ойто туруп болбой, жыгылган ла јерине уйуктай берди.

Таң жарып келерде, Лара серкире салкынга ойгонды. Ол турарга умзанган, је туруп болбоды. Јаскы соокко чыкту платьези јерге јаба тонуп калтыр.

Кезик аразында кызычакка уур, кезикте коркымчылу болды, је ол качан да комудабай, јаантайын омок, сергелен болуп жүрген.

Н. Надеждина.

20. Јуруктарды көрөлө, анда не јуралган, айдып береер. Олордың бүдүми, кылык-јаны кандый, јарталгыштарла көргүзип бичигер.

21. Чөрчөкти кычыраар. Салкын кандый, күн кандый, куучындап береер.

САЛҚЫН ЛА КҮН.

Јаан јолло таң атту јорукчы бараткан. Оны көрүп, Күн ле түндүктин чуулчы Салкыны олордың жемизи күчтү, деп сөс блаашкандар.

Салкын айтты:

— Мен ого табарзам ла, онын плащы уча берер.

Анайып айдала, ол бастыра кўчиле ўрди. Же Салкын канайып та чырмайып ўрзе, јорукчы плащын там кымынды, арбанып, анан ары барып ла јатты. Салкын чек казырлана берди, кўоркий јорукчыга јанмыр ла кар јаадырды. Јорукчы Салкынды каргап, плащынын јенгин кийеле, курчанып алды. Плащты чечин болбозын Салкын билди.

Салкыннын кўчи јетпегенине Кўн кўлўмзиренеле, булуттын кийининен чыгып, јерди ле соокко тонуп турган јорукчыны јылыдып ла кургадып ийди. Јорукчынын эди-каны јылыды. Кўнге быйан айдала, ол омок боло берди, плащын чечеле, ээрине кан-јаалап алды.

— Јакшызын ла јалакайын јетиргени чугулданып казырланганына артык болгонын кўрдинг бе? — деп, Кўн чугулчы Салкынга айтты.

22. Берилген адалгыштарга јарталгыштар таап бичигер.

Ороон, класс, ўренчик, кыр, суу, јарат, уй, ат, койон.

23. Точкалардын ордына јарталгыштар кожуп бичигер.

1. Кышкы тўн узун, јайгы тўн 2. Кыш соок, јай
3. Сўт ак, кўмўр 4. Тўс ачу, сахар . . . 5. Тўш јарык, тўн

24. Берилген јарталгыштарга келишкедий адалгыштар таап бичигер.

Бийик кырды ашты; терен . . . кечти; јажыл . . . чапты; јоон . . . томурды; кеткин . . . учуп келди; карангуй . . . кирди, соок . . . тўшти; ургун . . . јаады.

Керектў сўстўр: *кыш, суу, тўн, тоормош, ўлўн, јанмыр, куш.*

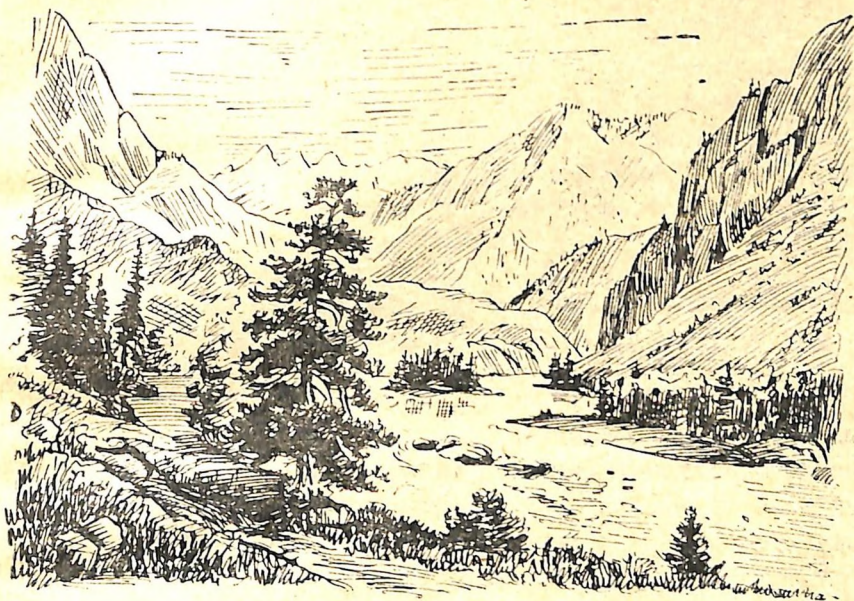
25. Берилген јарталгыштарга удурла учурлу јарталгыштар таап бичигер.

Узун — кыска, јакшы —, ачу —, соок —, бийик —, калын —, јоон —, тўс —, кату —, јиит —, курч —, койу —, койрык —.

26. Јарталгыштарга адалгыштар таап, оларды керектў кубулгыштарда тургузып, эрмектер бичигер.

Бийик, јоон, ээлгир, барбак, јажыл.

27. Журукты көрөлө, план аайынча Кадын керегинде куучын тургузып бичигер. Куучында жарталгыштарды тузаланыгар.

П л а н.

1. Жылдын кандый эйи јуралган?
2. Кадын кандый суу?
3. Онын јарадында кандый агаштар өзүп јат?
4. Кадын кандый кырлардын ортозынча агат?

1. Эрмекте јарталгыш куучын-эрмектин кандый бөлүгиле колбулу.

2. Јарталгыштар куучын-эрмекте кандый учурлу?

4 §. Јүзүннинг солумалары.

Јангыс ла ксп тоонунг јүзүннинг солумаларын адап береер.

28. Кычырала, јүзүннинг солумаларын көргүзеер. Олор кандый јүзүннинг, јартагар.

Сен кичинек болорында, энег сениг орыныгнын јанында уйку јогынан көп түндер өткүргөн! Сени јаанадып аларга көп кучин салган! Эмди де, байла, сени кичееп көрөт.

Сен амыр уйуктап жадын, ол дезе орто түнге жетире чулуктарыңды жамап жат эмезе чамчаларыңды јунуп жат.

Бу килемјиге каруу эдип, сен ого база кандый бир јакшыңды јетирип тур. Сыраңгай кичинек немедең башта. Оныла кожо оромло барадала, уур сумканы ого туттурбай, садып алган немелерди бойың тудунып апар.

Айылдың ижине јаантайын нени-нени болужарга кичеен. Суу экел, одын јар, тура јун. Бозулар кабырып, такаалар азыра.

Сеге бу ончозы оок-теек иш деп бодолор. Је энең сүрекей сүүнер.

Куучында кандый жүзүннің солумазы јок эптир?

29. Скобкадагы солумаларга керектү кожулталар кожуп, тексти кычыраар.

Кара-кула уйуктап јаткан. (Ол) үстинче бир чычкан мантады. Кара-кула ойгоноло, (ол) тудуп алды. Оны божотсын деп, чычкан кара-кулага мынайда айтты: «Сен (мен) божодып ийзенг, мен (сен) качан бир болужымды јетирерим». Чычкан ого болуш јетирерге турганына кара-кула каткырала, (ол) божодып ийди.

Мының кийининде анчылар кара-куланы тудала, агашка јабатангып салдылар. Чычкан кара-куланын огурып турганын угуп ийеле, мантап келип, армакчыны үзе кертеле. мынайда айтты: «(Сен) сагыжына кирип туру ба? Сен менин болужым јетирерим дегениме каткырған, чычкандар да болужын јетирип турганын эмди сен көрүп жадың.»

Л. Толстой.

Кандый кубулткыштың кожулталарын коштыгар, айдып береер.

30. Бичигер. Точкалардың ордына шүүлте аайынча керектү солумалар тургузаар. Олор кандый сурактарга каруу берет?

БИЧИКТИҢ КАДАРЫ.

Бичикти канайып та чебер тутсан, эки-үч жылдың бажында ... кадары үлтүреп, ... катап кадарларга келижет. Бек кадарларды тередең эдерге јараар. Је андый кадарлар баалу болот, ого үзеери ... једикпестери көп: олор чыктаң үрелет, ... чычкандар кертет.

Учёныйлар кадарларды пластмассадан эдерге үренип алгандар. Пластмасса чыктаң да үрелбейт, сынбайт та, үлтүребейт те, ... чычкандар да кертпейт.

31. Мен, сен, ол деп солумаларды энчилеечи ле чыгытту кубулткыштарга тургузала, эрмектер сананып бичигер.

32. 1-кы жүзүннүн солумазын 2-чи жүзүнле солып, куучынды бичигер. Глаголдордын жүзүн кожулталары кубулганына аяру салаар.

Мен андап жүргөм. Менин ийтерим агаш аразынан койон табала, онын кийининин сүрүжип, мантай бергендер. Мен ак жерге чыгып, оморды сакып тургам. Агычакта бийик төңөштөр турган. Ийттер ары-бери мантажып, койонды таппай турдылар.

Мен болгобос жанынан туура көрзөм, менен беш ле алтам кире жерде турган төңөштин бажында койон отуры. Койон ого ийттерден качып чыккан. Ол мен жаар көрүп, бир де кыймыктанбай турды. Менең качпай турган койонды адарга меге эби жок боло берген. Мен мылтыгымды жүктенип, ийтеримди кычыралала, жана бердим.

5 §. Глаголдордын өйлөри.

33. Кычыраар. Жылдын кандый өйн керегинде айдылган? Оны кайдан билип алдаар?

Күн там ла изү чалыйт. Түште туралардын жабузынан тамчы тамат, жалтырууш тоштор кайылат. Жолдор карарып, балкажы чейилип калган.

Суунын тожы көгөрө берген. Талдын койоногы жарылып, кажайа берди. Айылдардын жабузында кушкаштар кыштап алганына сүүнип, чыйкылдажып турат.

Удабас ак тумчукту кара таандар учуп келер. Омор жалаңдарла, жолдорло баскылап жүрер.

И. Соколов-Микитов.

Караткан сөстөр кандый суракка каруу берет? Омор кандый куучын-эрмектин бөлүгү?

Озо баштап тургуза өйдин, оноң келер ле өткөн өйдин глаголдорын чыгара бичигер. Ойин көргүскөн кожулталарынын алдыла чийү тартаар.

34. Кычырала, тургуза өйдин глаголдорын таап, өйин көргүзөр кожулталардын чын бичилерин жартаар.

I. Кайдаар ла көрзөң — улус иштейт. Кайдаар ла барзан — жүрүм чечектейт. Жүрүм кижини ичкери кычырат. Кижини ырысты иштен табат.

II. Ороонымда эмди мен
Омок күүндү өзөдим.
Кандый ла укту кижини
Карузып мен көрөдим.

Э. Палкин.

Улгерден кубулбасты көргүзеер.

35. Бичигер. Глаголдын өткөн ойин көргүскен кожулталардын алдыла чийү тартаар.

Јас болгон. Мен јаан јолло **бараттым**. Көк өлөн өзүп калган. Јаланда трактор јер сүрүп турган. Јолдын кырында агаш такта турган. Мен ого отурып, **амырап алдым**. Оны пионерский отряд жазаган.

Өткөн өйдин карарткан глаголдорына кандый жүзүннинг кожулталары кожулганын јартагар.

36. Кычырып, келер өйдин глаголдорын табаар. Ол глаголдор келер өйдин деп неден билип алдаар?

I. Мартта күн бийиктей берер,
Чогы онын изий берер.
Јабынтыдаг тамчы тамар,
Боро таандар учуп келер.

С. Маршак.

II. Јаан жүрүмге, јаркынду өйгө
Бүдүмји өчпөс, там јалбыраар.
Јажыл мөштий онбос турар.

Э. Палкин.

Глаголдордын келер өйин көргүзөр кожулталарынын чын бичилерин јартаар.

37. Кычыраар. Карарткан глаголдор кандый өйдө турганын јартагар.

ЫРЫСТУ САЛЫМ.

Школго кичинек уулчак келди:
турганы ла јети јаш!

Јүзин көрзөн — кемзинчек аайлу,
көзи десе — керсү, жараш.

Школдын эжиги ого ачык.

«Кирип үрен» — деп, энези **жакыйт**.

Кийис **чөйилер**, кижии **өзөр**.

Уулчак **жаанаар** — сагыш **кожулар**.

Улус оны эмди үренчик **дешти**.

Жаанап келзе, канайда адаар?

Айса, инженер дежер, айса, поэт дежер.

айса, геолог болуп ол үренер.

С. Суразаков.

Карарткан глаголдорды кем? эмесе не? деп сурактарга каруу берип турган сөстөрлө кожо чыгара бичигер.

К ө р г ү з ү: *уулчак келди*,

38. Эжер эрмектердег угы жангыс (тазылы бир түнгей) сөстөр табаар. Олор куучын-эрмектин кандый бөлүгү, айдып береер.

1. Анг жаланда ла тайгада жүрүп жат. Ангчы жангы мылтык сандып алды.

2. Кеме жаратта турды. Кемечи балык кармактап отурды.

3. Иш кижиге ырыс экелет. Сен жакшы иште.

4. Кожон башталды. Сен база кожондо.

5. Колхозчылар аш кести. Жаланнан ашту машиналар баргылайт.

39. Кычырала, жүзүннүн солумаларыла тузаланып, изложение бичигер.

МАКСИМЫЧТЫН ЖӨБИ.

Таадамнын кичинек садында яблонялар, вишня, агаш жиилек өзөт. Яблоколор тату, же жылдын ла куртту болуп турат. Таадам нени де чейген суула агаштарды буркуртып турат. Мен ого болужып турадым. Же каршулу курттарды ончозын кырып болбой жадыбыс.

— Коштой колхозко барып, сад өскүрөөчи Максимыч курт-

тарды канайда жоголтып турганын оңон сурап ук — деп, жаскыда таадам-меге айтты.

Максимиыч үйде жок болтыр. Сад жаар бардым. Анда агаштарда кушкаштардын уйалары сүрекей көп эмтир, кушкаштардын да көби сүреен. Олордын кажызы ла кожондойт.

Сад өскүрөөчи яблонялардын төстөрүн айландыра жерди күбүредип жат. Базып келеле, оныла эзендештим.

— Менин кушкаштарымнын кожонун угарга келдин бе? — деп, Максимиыч жалакай үниле сурады.

— Мен бу жуугындагы деремнеден. Яблонялардын каршулу курттарын канайда өлтүрүп турганаарды таадам слерден сурап уксын деп ийген. Бисте кичинек сад бар, курттарды чек жоголтып болбой жадыбыс.

Карганак күлүмзиренеле, агаштар жаар бажыла кекил көргүсти:

— Менин болушчыларым туку ол, олор садтын курттарын да жоголтып жат!

Мен ары-бери айкап көрдүм, не де көрүнбөйт.

— Сен көрбөй, тыгдап уксан. Менин болушчыларым — кушкаштар.

Максимиыч школдын балдары садтагы агаштарга баарчыктын ла көктөштүн уйаларын кадап койгоны керегинде айтты. Уренчиктер бойлорынын нажыларын кышкыда да азырайтан эмтир.

— Бис бойыстын садысты неле де буркуратпай жадыбыс — деп, карганак айтты. — Сен таадагла яблоко жиирге турган болзоор, бойоордын садаарда кушкаштын уйаларын кадагар, ол тушта садка көп кушкаштар жуулар, каршулу курттарды олор жип, жоголтып салар. Анайда таадага айдып бар.

Сурактар ла жакылталар.

1. Глагол деп нени айдар?
2. Глаголдордо канча ой, ол ойлорди недеги билип алар?
3. Тургуза, өткөн лө келер ойдө турган глаголдордын кожулталарын айдып береер.
4. Глаголдорды жартап турган кубулбастар айдып, эрмектер тургузаар.
5. Кубулбас деп кандый сурактарга каруу берип турган сөстөрдү айдар? Темдек айдып береер.

Сөсколбулардын ла эрмектердин бүдүмдерин ле учурларын үренип турган грамматиканын бөлүгүн синтаксис деп айдар.

6 §. Сөсколбу. Сөсколбуда төс лө камаанду сөс.

Камаанду сөс төс сөслө сөс кубултаачы кожулталардын ла *јаар* деген улантынын болужыла колбожор (*турага кирди, тура јаар басты*).

Камаанду сөс *јарталгышла*, тооломолу, кубулбасла айдылза, ол төс сөслө шүүлте аайынча колбожор (*јаан тура, эки бала, кече иштеген*).

40. Карарткан сөстөрдү колбожкон сөстөриле кожо көргүзү аайынча чыгара бичигер. Сөстөрдүн колбузын канайда табар, јартагар.

К с р г ү з ү: эрте ойгонды, соок суула.

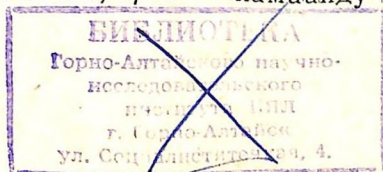
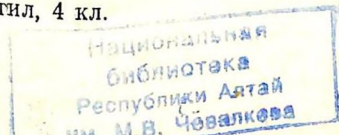
Таня эрте ойгонды. Ол соок суула јунунды. Јаактары соокко кызара берди.

Энези Таняга ару кийим берди. Таня мендеп ажанды. Ол үүрелериле школго барды.

Эрмекте сөстөр бой-бойыла колбулу болуп, сөсколбу бүдүрет.

Сөсколбу төс сөс лө камаанду сөстөн турар.

Сөсколбуда сурак чыгып турган сөс — төс сөс деп адалат, суракка каруу берип турган сөс — камаанду сөс деп адалат, темдектезе: *ойгонды* — төс сөс, *эрте* — камаанду сөс.

41. Қычыраар. Қажы ла сәскөлбуда кандый сәстәһ сурак чыгат?

Кандый сәс суракка каруу берет? Қамаанду сәс тәс сәслә кандый әп ажыра колбошкон?

Школго барды.
Школ јаар барды.
Турадаһ чыкты.

42. Қажы ла сәскөлбуныһ тәс лә қамаанду сәстәһин көргүзип береер. Қамаанду сәс кандый суракка каруу берет, ол тәс сәслә кандый әп ажыра колбошкон, јартагар.

Јилбүлү (кандый?) бичик, јараш јурук, бичикке үренет, јакшы бичийт, нәкәриле куучындашты, беш кызычак, город јаар барды.

43. Бичип, колбошкон сәстәрдә чийүле бириктирип көргүзеер.

Бистинг школдо пионерский сбор болгон. Мени писнерге алгандар. Бис стройдо турдыс. Вожатый куучын айтты. Ол мойныма галстук буулады. Мен тыһ сүүндим.

44. Озо баштап сәстәрдә, оһонг сәскөлбуларды бичигер. Тәс сәс куучын-әрмектин кандый бөлүгиле айдылганыһ үстине кыскарта бичигер.

Әне, энезиле кожо, энезиле кожо иштеди; суу, суу јаар, суу јаар барды; кажатты тәмән, кажатты тәмән акты; кыр, бийик кыр.

45. Қамаанду сәстәрдә керектү кубулткыштарда тургузып, сәскөлбу бүдүрип бичигер. Сәстәһ кандый әпле колбошкоһын јартагар.

К ө р г ү з ү: *Көзнәкти арчы.*

Көзнәк, арчы; тура, јун; кирее, томур; школ, бар; тура, отурды; көзнәк, көрдә; школ, келди; уроктор, үрен; кийим, арутады.

7 §. Әрмек.

46. Қычыраар. Қажы ла әрмекте не керегинде айдылганыһ айдып береер.

Москва. Ол бистинг столица. Сен анда болдын ба? Москваны

самолёттон до бастыразын көрүп болбозың. Бистин столица сү-
рекей жаан.

Кажы ла эрмек канча сөстөн турганын айдып береер.

**Санаа-шүүлтени чыгара айткан бир сөсти эмезе бир
канча сөстөрдү эрмек деп айдар.**

47. Кажы ла эрмектин бажын ла учын таап кычыраар, оного оморды жаан
буквадан баштап, учында дезе токтой түжер темдектерин тургузып би-
чигер.

Такаа балдарыла айылдын жанында жүргөн кенетийин карчаа
учуп келди ол такаанын бир балазын тепп алды ол өйдө школ-
дон Кырачы жанып клеетти ол карчааны ташла аткылады чочы-
ган карчаа такаанын балазын божодып ийди.

**Эрмектин учында точка, суракту темдек эмезе кый тем-
дек тургузар.**

48. Текстти эрмектерге бөлигер. Ол эрмектер канча сөстөн турганын айдып
береер.

Энир айландыра тым тенериде жылдыстар суркуражат күн-
чыгышта ненин учун тандак жаркындайт онызы ай чыгып клеет-
кени.

Таң жарыйт агаш аразында кушкаштар кожондожот уй саа-
чылар совхозтын уйларын саарга барадылар күн чыкты өлөндө
чалын жалтыражат.

Токтой түжер темдектерин тургузып, эрмектерди бичигер.

8 §. Табылу, суракту, жакарган эрмектер.

49. Айдылган амадузыла эрмектер кандый, тартап беригер: а) кандый бир
неме керегинде жетиру берип турган ба, б) сурак берилип турган ба, в) жа-
кару берилип турган ба?

Жас. Бистин класстын отряды школдын жанында яблонялар
отургусты.

Слер школыгардын ла айылыгардын жанында кандый агаш отургустаар?
Садаарда кушкаштардын уйаларын илигер!

Жакарган эрмектер дейвиени бүүрзин деп
кемди-кемди жакарганын темдектейт.

Школдо библиотека бар анда бичиктер көп кычыраачылар база көп болгон керектү бичикти ылтам алып болбозың.

Үчинчи класстың пионерлери бойының библиотэказын төзөөргө шүүштилер балдар айылдарынан көп бичиктер экелди Светлана ла Вова кажы ла бичикти тетрадька бичип алды бичиктерди полкага тургузып койдылар.

Анайып үренчиктер библиотека төзөп алдылар.

С. Баруздин.

9 §. Кыйгылу эрмектер.

Тыныда айдылган табылу, јакарган эрмектерди кыйгылу эрмектер деп айдар.

Кыйгылу эрмектерде кый темдек турар, темдектезе: 1) *Албатылар жуу баштаарга тургандарга кату, кезем айдыжат: «Јок! Јуу болбос!»*. 2) *Койоноктор, Мазай таадакты угыгар! (Н.)*.

53. Куучыннан кыйгылу эрмектер таап, чокум кычыраар.

АГАШ АРАЗЫНДА.

Бир катап балдар агаш аразына јиилектеп барган. Кенетийин карануй боло берген. Јалкын јалт этти. Күкүрттин табыжы угулды. Ургун јанмыр јаады. «Јанмырды мен айдары јок сүүп јадым!» — деп, Витя айтты. «Јанмырды сүүп турган ба?» — деп, Эрке чугулду сурады. Кичинек кызычак коркып кыйгырды: «Јанмыр там тыңыйт, капшай јаналдар!». Балдардың эјези оларды токунадып, мынайда айтты: «Коркыбагар, балдар! Јанмыр удабас токтой берер».

54. Кычырала, эрмектер учурыла кандый болгонын айдып беригер.

I. Телкем јаландар кемнин?

Байлык кырлар кемнин?

Бу ончозы колхозтың јери!

Ончозы колхозчылардың јөөжөзи!

II. Үренигер, балдар! Кичеенип, јакшы үренигер! Эмдиги јаан учёныйлар, слер чилеп ок, школдо үренгендер.

55. Токтой тўжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичип алыгар.

Чечектў кебистий јаланла барарга кандый сўўнчилў чечектердин ортозыла сары ла боро адарулар тўрген-тўкей учкулап јўргўлейт олор тату јемидин јууп аларга кандый тын иштегилейт.

56. Озо баштап табылу, онон кыйгылу эрмектер эдип кычыраар.

Удабас ўредў божоор. Слер пионерский лагерьге барарыгар. Лагерьдин јанында суу бар. Балдар сууга кирер.

57. Чийўчектердин ордына керектў токтой тўжер темдектер тургузып бичигер.

Садтын ўштўлерин кыарга јангыс садовод чыдап болбойт/ јалбырактын алдына, чечектин ортозына эмезе чобранын алдына кирип калган курттар тирў артып калат/ мынайда да болот: бўгўн садовник яблонялардагы курттарды кырып салган, эртезинде дезе олор катап ла табылып келет/ је садоводтордо мундар тоолу кичинек каруулчык-болушчылар бар/ сл кандый болушчылар/ кушкаштар эмей база/ олор сўўри эптў чокуштарыла кандый да кичинек јарыктардан ўштўлерди чыгарып алат/ карлагаштар, баарчыктар, кўктўштўр курт-конустарды јип, олорло балдарын да азырайт/ балдар, олорды сўўп, јаскыда кеткин кушкаштарга ујалар илигер, кыштап турган кушкаштарга кышкыда кормушкалар јāзагар.

58. Кычыраар. Бажальк таап, куучынды изложение эдип бичигер.

Кыш. Соок болгон. Петянын кулагы тонуп турган. Мындый кўнде Петя суалгышта кижии эжинип турганын ксрўп ийди.

— Мени корыгар! — деп, ол кыйгырбайт.

Петя јўгўрип келди. Ол кижии суудан чыгала, токуналу кийинип алды. Петя онон сурады:

— Слерге соок эмес пе?

— Изў — деп, ол кижии айтты.

— Кандый коркушту! — деп, Петя кайкады.

— Мында кайкагадый неме јок.

— Слер спортсмен бе? — деп, Петя сурады.

— Спортсмен эмей база — деп, ол айтты.

В. Голявин.

10 §. Эрмектин члендери.

59. Кычыраар. Эрмектен баштаачыны ла айдылаачыны, эчengi члендерди көргүзөөр.

Кеткин куштар түштүктен жангылайт.

Баштаачы ла айдылаачы — эрмектин төс члендери.

Олор эрмектин төс учурын көргүзөт.

Эчengi члендер эрмектин төс эмезе эчengi члендерин жартап жат.

60. Кычыраар. Эрмектин төс учурын көргүскөн члендерди табаар. Эрмектин эчengi члендери нени жартап жат, айдып береер.

ТАНЯ.

Таня кышкыда кушкаштар азырайт. Ол олорго тышкары кормушка жазап берген. Таня ол кормушкага күнүн ле аш, картош-ко, калаштын оодыгын экелип салат.

61. Кычыраар. Кажы ла эрмекте канча сөс, канча член, айдып береер. Сөс-төр члендерден ненин учун көп?

1. Ага-карындаштар Төрөл учун тартыжат. 2. Карабаш эне-зиле кожо колхозтын койлорын кабырган. Энгирде Карабаш олорды чеден жаар айдады.

11 §. Эрмектердин төс члендери. Баштаачы ла айдылаачы.

62. Кычыраар. Кажы ла эрмектин төс учурын көргүскөн члендерин табаар. Баштаачыга сурак тургузаар. Ол куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын жартаар.

Озо баштап бис чыккан ла өскөн јеристи сүүп јадыс. Кижі энезинин туразын, кичинектеги ойынын, школго барган јолын качан да ундыбас. Бис төрөл турабыстын јанында өскөн агашты, деремнеле аккан сууны сүүп јадыс. Кижі төрөл ороонын анай-ып сүүп баштайт.

Баштаачы болгон сөстөр кандый кубулткышта турганын айдып береер.

Баштаачы — эрмектин төс члени, ол кем? эмезе не? деп сурактарга каруу берет.

Баштаачы төзөөчи кубулткышта турган адалгышла эме-
зе жүзүннүн солумаларыла айдылар.

63. Баштаачы ла айдылаачынын алдыла чийү тартып, эрмектерди бичигер. Баштаачы неле айдылганын жартагар.

Ийт — кижийинг нөкөри. Ол койчыга койлорды бөрүлерден корыырга болужат. Анчы тайгада андап жүргенде, ийттер ого ан-куш таап берет.

Түндүкте улус ийттерле жоруктап жадылар. Жууда санитар ийттер шыркалаткан улусты табарга болужат.

Ийт кижини жеткерде качан да артырбас.

64. Кычырып, эрмектин төс учурин көргүскен члендерди табаар. Баштаачыдан айдылаачыга сурак тургузаар. Айдылаачы куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын жартагар.

Советский улус кайда ла иштейт. Строительдер туралар тудуп жат. Конструкторлор жаны машиналар эдет. Аш иштеечилер буудай өскүрүп жадылар. Шахтерлор таш көмүр казып аладылар. Писательдер бичиктер бичийт. Балдарды үредүчилер үредип жат.

65. Кычырала, баштаачылар таап, олордон айдылаачыларга сурак тургузаар. Айдылаачылар куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын жартагар.

АЛТАЙ.

Туулары бийик-бийик. Тенгеризи чанкыр. Калын таштарды жара согуп аккан суулары түргөн. Учы-куйузы жок жыштар. Мөштин, жойгоннын чаганазынын жыды жараш. Кеен жалаңдардын ла кобылардын жүзүн-жүүр чечектери кызыл, көк, сары өңдү. Туулу Алтай-бистинг төрөлистин эн жараш байлык жери.

С. Суразаков.

66. Баштаачылардын алдыла чийү тартып бичигер. Карарткан сөстөргө сурак тургузаар.

1. Бичик — кижининг нөкөри. 2. Энем — койчы. 3. Сыйным — пионер. 4. Москва — СССР-динг столицазы. 5. Агаш — бистинг байлыгыс.

Айдылаачы — эрмектин төс члени, ол баштаачыны жартап, предмет неңи эдип јат? предмет кандый? предмет ол не? предмет ол кем? деп сурактарга каруу берет.

Айдылаачы көп сабада глаголло айдылар, ол јарталгышла да, адалгышла да айдылар аргалу.

67. Кычыраар. Эрмектин төс учурын көргүскен члендерди табаар. Баштаачылардан айдылаачыга сурак тургузаар. Айдылаачы неле айдылган, јартагар.

I. Школдо үредү божогон. Карман төртинчи классты божодып салды. Эмди ол райондо јаан класстарлу школдо үренер.

II. 1. Менин адам—шахматтың тренери. 2. Энези—јер, адазы — јанмыр ла күн (К е п с ө с). 3. Карындажым — боксёр. 4. Бистинг амадуус — коммунизм. 5. Тсрөлистин јүреги — Москва.

68. Кычырала, кажы ла эрмектең баштаачы ла айдылаачыны чыгара бичигер. Олор куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын үстине кыскарта бичигер.

Озодо улус калаш барын билбеген. Олор јүзүн-јүүр өлөңниң тазылдарын ла кийик андардын эдин јийтендер. Калаш керегинде улус сакыбас јанынаң билип алган. Бир катап јебрен өйдө бир сөөктин улузы браадып, бойының јолында таныш эмес өзүмге учураган. Ол өзүм биске таныш арышка түңгей болгон. Узун чичке саламнын бажында мажак јайканат. Ол өзүм брааткан улустың башчызына барарга чаптык эдип турган. Ол оның јүзине согулып, кадап турды. Ачынып калган башчы өзүмди јулуп чачты. Быжып калган мажактаң алтын чарактар чыгып турды.

Јуучылдар каргышту чарактарды көп јууп алган. Башчының јакарузыла олор чарактарды тозын эдип балбарып ийгендер. Кулур боло берди. Башчының чуулы мының да кийинде чыкпаган. Тозынды ол сууга чачып ийген. Тозыннаң тесте боло берди. Айдарда чуулчы башчы тестени отко сртөзин деп јакарды. Тестени изү коско таштап ийгендер. Тесте саргара быжа берген. Бир јуучыл оны јип көргөн. Ол амтанду эмтир. Оноң ло бери улус арышты чачып, оноң калаш эдер боло берген.

69. Эрмектин төс члендерин табыгар. Сол ло он јанындагы эрмектер бой-бойлорынан незиле ағыланат?

1. Күс.

2. Јаңмырлайт.

3. Салкын согот.

4. Јалбырактар түжет.

1. Күрен күс.

2. Тын јаңмырлайт.

3. Соок салкын согот.

4. Агаштын јалбырагы түжет.

Јаңыс ла төс члендерден турган эрмекти кенитпеген эр-мек деп айдар. Темдектезе: Күс. Салкын согот.

Төс лө эчени члендерден турган эрмекти кениткен эрмек деп айдар, темдектезе: Күрен күс. Соок салкын согот.

70. Скобкадагы сурактардын ордына эчени члендер тургузып, эрмектерди кенидигер.

(К а н д ы й ?) *кыш једип келди. Суу* (н е л е ?) *бүркелди.*
(К а н д ы й ?) *балдар* (н е л ү ?) *јыңылайт:*

71. Бичийле, эрмектин төс учурын көргүскөн члендердин алдыла чийү тар-таар. Эрмектердин кажызы кениткен, кажызы кенитпеген, айдып береер.

Јас. Кобы-јиктерди төмөн суучактар шоркырап агат. Јалан-дарда кыраларга төккөн өтөк көрүнөт. Кузницанын јанында маска чатылдайт. Тракторлор күркүрейт. Бу јаан иш алдында калганчы белетениш. Удабас јаланнын кары текши кайылар. Јер эрий берер. Кыра ижи башталар.

А. Адаров.

72. Эрмектерди кенитпеген эдип бичип алаар.

Баштапкы сентябрьда Бекечи эрте ойгонды. Јааназы Бекечи-ге кийинерге болушты.

Школго Бекечини энези апарды. Бекечи јолой үредүчизин көр-ди. Ол ого чечектер сыйлап берди. Өскө балдар база чечектер экелген.

73. Эчени члендер кожуп эрмектерди кенидип, бичигер.

Јай божоды. Кўс келди. Балдар белетенди. Үредү башталды. Үренчиктер баргылады.

74. Текстти кычылала, токтой түжөр темдектерди тургузып, бичигер. Бир тос члендү эрмектерди көргүзсө. Эчengi члендердин алдыла керектү чийу тартаар.

Кышкы каникул, чечек энезине койлор кабырышкан, кенетийин шуурган башталды. Олор койлорды кажаган јаар айдадылар, койлорды корып алдылар.

75. Кычыраар. Эрмектин тос учурын көргүскен члендерди чыгара бичигер. Олор куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын жартаар.

Гимназияда үредү сегис час жарымда башталатан. Володя эртен тура јети часта ойгонотон. Төжөк-јастыгын ол бойы жуунадатан. Јунунган кийининде Володя чыкту коларткышла курлаазына јетире арчынатан.

Онын кийининде Володя энгирде үренген урокторын катап кычырарга отуратан. Ол өйдө энези курсак белетейтен. Берген курсакты Володя түгезе јийтен. Сегис час он минутта ол школго баратан.

76. План аайынча эрмек керегинде айдып береер.

1. Эрмектин тос темдектери кандый?
2. Амадузыла эрмектер кандый болот?
3. Кыйгылу эрмектер өскө эрмектерден незиле башкаланат?
4. Кандый эрмекти кениткен, кандыйын кенитпеген деп айдар?

Эчengi члендер.

Эчengi члендер үч бөлүккө бөлинет: толтыраачы, жартаачы, айалга.

13 §. Толтыраачы (дополнение).

77. Кычыраар. Эчengi члендердин кажылары тос, кажылары эчengi члендерди жартайт, айдып береер.

Төрөлис биске неден де баалу. Ол биске жүрүм берген. Бис ого болуп жүредис. Бис Төрөлисти акту жүрегистен сүүп жадыс.

78. Карарткан сөстөргө сурактар тургузаар.

Күннин чогы карды кайылтып ийди. Күнге салкын болужат. Суу тоштон айрылды. Жалан өлөнлө бүркелди. Чечектерде ада-ру отурды.

Предметти темдекеп, кубулткыштардын кемге? неге? кемди? нени? кемле? неле? кемде? неде? кемнен? неден? деп сурактарына каруу берип турган эрмектин эчени членин толтыраачы деп айдар.

Толтыраачы адалгышла эмезе солумала айдылып, айдылаачыны жартайт, темдектезе: *Мен нөкөримле куучын-даштым. Онон солундар билип алдым.*

79. Куучынды кычыраар. Карарткан сөстөр эрмектин кандый члени, кандый кубулткышта айдып береер.

СУУНЫН ТУЗАЗЫ.

Бистин ороондо жаан да, кичинек те суулар сүреен көп. Суу биске жаан туза жетирет. Жаан сууларла кошту керептер жүрет. Керептерге отуруп, улус та жоруктайт. Суу электростанцияларды, теермендерди иштедет. Кургак чөлдөрдө сууны суактарла агызып, улус кыраларды, огородторды сугарат.

Суудан бис көп балык тудадис. Сууны улус ичет, курсакты база суула азат.

Суу улуска да, өзүмдерге де, тындуларга да сүреен жаан туза жетирет.

Карарткан сөстөрдү чыгара бичигер. Кубулткыжын үстине кыскарта бичип көргүзеер.

80. Бичигер. Толтыраачылардын алдыма керектү чийү тартаар. Олор куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын үстине кыскарта бичип темдектеер.

Толтыраачыны мынайда тем-
дектеер: *Уренчик
письмо бичиди.*

Кенетийин кейде шуулт табыш угулды. Мүркүт эки канадын кызынып алган, койонды көстөп шуулап клеетти. Агаштардын үстине једип келеле, ол койонго

тидинип болбой, жангыс жерде айланып турды. Койон чалкойто жадып алала, төрт тамажыла тепкиленип жатты. Ол муркүттөн жалтанбай, оныла удуга согузуп жаткан. Муркүт десе жалтанып, оны тееп болбой, үстиле айланышып турган... Кезик учуралда ажарынбас ач куштар койонго ич-кардын жара тептирип алат...

81. Кычырала, толтыраачыларды колбулу сөстөриле чыгара бичигер. Толтыраачылар куучын-эрмектин кандый бөлүгүн жартап турганын айдып берер.

КАДЫНЫМ

Алтын күстин жолыла
Агып барган Кадыным.
Чанкыр өңдү жаркынла
Чалып барган Кадыным.

Көк сүмерлер көксине
Көп чөрчөктөр кайлаган,
Үлүргөн ай үстинде
Илбизинге туттурган.

Күмүш башту сүмерде
Күннин чогуу чайкайдын.
Мөңгүлик жараш күнле
Жүрөктерге чалыйдын...

82. Скобкадагы сөстөрдү керектү кубулкышта тургузуп, текстти бичигер. Олор эрмектин кандый члени болгону жартагар.

ОРОМЛО ЖҮРЕРИНИНГ ЭЭЖИЛЕРИН БУДУРИГЕР.

(Ором) ары-бери машиналар өткилейт. Машиналар сигнал жок жүрүп турганын ундыбас керек. Жолды эмесе (ором) кечерден озо аяктанар, бойына ла өскө (улус) жеткер болбозун деп кичеер керек. (Ором) жүрерининг ээжилерин үренип алала, буспай жүр!

83. Сурактардын ордына шүүлте аайынча толтыраачы тургузуп бичигер. Толтыраачы куучын-эрмектин кандый бөлүгүлө айдылганын жартагар.

Бистин школдын үренчиктери кышкыда (неге?) төгөр күл жууган. (Неге?) жарандырган жерде огородтын ажы жакшы бү-

дерин олор билер. Кажы ла үрөнчик эки көнөктөн күл жууп экелди.

Жас келди. Кар кайылды. Балдар жердин кургаарын сакыды. Жер кургай берерде, үрөнчиктер (нени?) казып, грядкалар эткиледі. Морковьтын үренин чачала, үстин (неле?) сееп салдылар. Мырчактын үренин жангыстан отургустылар. Озо баштап огород ээн болуп көрүнгөн. Же жылу жанмыр жаап ийерде, грядкалар жажыл (неле?) бүркеле берди.

Керектү сөстөр: *огород, күл, грядкалар, тобрак, өзүм, жер.*

14 §. Жартаачы (определение).

84. Кычыраар. Предметтин темдектерин көргүскөн эрмектин члендерин табаар. Олор кандый сурактарга каруу берет, жартаатар.

Чанкыр тегериде кызыл тандак көрүнип келди. Телкем жаланды ак туман туй алып ийди. Жылу эзин араай согот. Талангеленнин кожоңы башталды. Койчынын үни угулат.

Предметтин темдегин көргүзүп, кандый? кемнин? ненин? деп сурактарга каруу берген эрмектин эчени членин жартаачы деп айдар.

Жартаачылар көп жандай жарталгыштарла айдылып, адалгышты жартаар.

85. Бичигер. Төс члендердин ле жартаачынын алдыла чийү тартаар. Жартаачылар кандый суракка каруу берет, кандый сөсти жартайт?

Жартаачыны мынайда темдектеер:
Чанкыр тегериде
кызыл тандак
көрүнди.

Кадын бийик кырлардын ортозыла агып жат. Оны жараттай койу агаштар өзүп калган. Кадынды жакалай көп колхозтор бар. Бу колхозтор укту мал өскүрөт, түжүмдү аш салат.

86. Жартаачыларды колбулу сөстөрилө кожо чыгара бичигер. Олорго жараткан адалгыштар кандый кубулткышта турганын айдып береер.

КУКУРУЗА.

Кукурузанын кажы ла сабында канча-канча тобого. Кажы ла тобогодо жулукту көп үрен.

Кукурузанын тобогозын тусту сууга кайнадып, жиш жадылар, кукурузаны теермендеп, кулурынан каша кайнадар.

Кукуруза малга да азырал болуп јат. Онын јаан јалбырактарын, жоон сабын ла јаш тобоголорын теренг оролоп салганда, силос боло берет. Кукурузанын силозын јиген чочко түрген семирет, уй дезе көп сүт берет. Кукурузала азыраган кастар, куштар түрген јаанап, көп јымыртка салат.

87. Божодылган јартаачыларды тургузып кычыраар.

Эзиндерге соктырып алзам,
Сууларынан ичип јанзам,
... сыным јенилип калат,
Күүн-санаам элбеп калат.
Узак, узак өйлөргө меге
... чечектер көрүнип јүрет,
... өзөктө күүктер эдет,
... јалбыш өлөң јытанат.

Керектү сөстөр: *кеен, уур, јажыл, ээн.*

15 §. Айалга. (обстоятельство).

Айалга — кайда? кайдаар? кайдан? канайда? качан? деп сурактарга каруу берип турган эченг член.

Айалга действиенин јерин, өйин ле канайда эдилгенин көргүзөр. Ол кубулбастарла, кайда? кайдаар? кайдан? качан? деп сурактарга каруу берген адалгыштарла айдылар.

88. Кычыраар. Карарткан сөстөр кандый сөсти јартайт, кандый суракка каруу берет? Олор эрмектин кандый члени?

Айалганы мы-
найда темдек-
теер: *Куш*
түрген учты.

Јорукчылар **энирде** өзсөккө түштилер.
Ыраакта оттор көрүнди. **Анда** деремне
турганы јарт болды. Јорукчылар деремне
јаар јорттылар.

89. Бичигер. Эрмектерди члендериле ылгаар. Айалга кандый сөсти јартайт, кандый суракка каруу берет, айдып береер.

Көргүзү: *Кјскиде ак койондор ыраактан көрүнөт.*

1. Күскиде ак койондор ыраактан көрүнөт. Кышкыда олор-
ды кем де көрүп болбос. 2. Житкек сары көлдө бир бака журта-
ган. 3. Алтын-Көлдө жайгыда сүреен жакшы. Анаар туристтер
көп баргылайт.

90. Сөскөлбуларды кычырып, төс лө камаанду сөстөрдү көргүзсөң. Ка-
маанду сөстөр эрмектин кандый члени болгонун айдып берсөң.

Ичкери барар, ыраактан көрүнөт, жакшы бичири, көзүңкөтөң
көр, энгирде иштеер, школдо үренет.

91. Точкалардын ордына айалгалар тургузып, алдыла темдектеп салаар.
Олор куучын-эрмектин кандый бөлүгүн жартап турганын айдыгар.

1. Куштар түштүк жаар ... учат, ... десе ойто учуп келет.
2. Агаштын бүри ... жайылат. 3. Түште түрүлүп калат, ... айыл
каруулдайт. (Т а б ы ш к а к.)

92. Скобкаларда берилген сөстөр айалта болгодый эдип кожулта кожоло,
эрмектерди бичигер. Айалгалар куучын-эрмектин кандый бөлүгүнө айдыл-
ганын жартагар.

1. Адам (тайга) андайт. 2. Энем иштен (энгир) жанат. 3. Ни-
на (школ) 8 часта барат. Ол (школ) эки часта жанат. 4. Балдар
(кыр) колчанакту жынылады.

93. Кычыраар. Карарткан сөстөр эрмектин кандый члендери ле куучын-
эрмектин кандый бөлүктөрү, жартагар.

ЛЕНИН РАЗЛИВТЕ.

Удурум башкару Ленинди арестовать этсин деп жакару бер-
ген. Партия бойынын башчызын жажыра деп шүүген. Ленинге
Петроградтан жүре берерге келишкен. Петроградтын жанында
Разлив деп станция бар. Мында ишмекчи Николай Александро-
вич Емельянов жаткан. Владимир Ильич Ленинди ол жажыр-
ган. Емельянов көлдин ары жанынан өлөң чабар жер сурап ала-
ла, анда жапаш жазаган. Ленин өлөң чабаачы кижин болуп, бу
жапашта жаткан. Мынан ол социалистический революцияны бе-
летеер ишти башкарган. Бери онын нөкөрлөсү келип баратан.

А. Попов.

94. Текстти эрмектерге бөлип кычыраар. Онон сурактардын ордына эрмектин члендерин тургузып бичигер. Олор куучын-эрмектин кандый бөлүктери болгонун айдып береер.

Мен (к а ч а н ?) энеме бозулар кабырышкам жай божогон эмди (к а й д а ?) үредү башталды мен школымды ла (к е м д и ?) сүрекей санап калгам (к а н д ы й ?) класстын балдары ончозы (н е г е ?) карара күйүп калтыр (к е м д е р ?) жайыла база колхозто иштеген.

95. *Жаскыда изү јерлерден биске кеткин куштар учкулап келет* деген эрмекти таблица аайынча члендерине, куучын-эрмектин бөлүктөрине ылгагар.

Сөстөр	Эрмектердин члени	Куучын-эрмектин бөлүктери
јаскыда	айалга	кубулбас

96. Кычырып, айалгалар табаар. Олор кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылганын јарпагар.

Каникул божоп калды! Баштапкы сентябрьда мен уйкудан эрте турала, бичиктеримди сумкага салып, школго брааттым. Ол күн тышкары улус көп болгон. Уулчактар ла кызычактар база школ јаар брааткан. Олордын кезиктери, мен чилеп, мендебей браатты. Ончолоры сүүнгилеп турган. Менин сагыжым база јарык болгон.

Н. Н о с о в.

97. Кычыраар. Эрмектерди члендериле ылгаар.

Бистин јурттын алтыгы учында кожого суу агып јадат. Мында курч башту чибилер јайканыжып турат.

Мен јаанамла кожо аралдан одындап туратанымс.

И. Ш и н ж и н.

98. Берилген схемала эрмектер тургузып бичигер.

1. — — — — —, ==.

2. ~~~~~ — — — — — ==.

3. — — — — — ==.

99. План аайынча төс лө эчени члендер керегинде айдып береер.

1. Эрмектин кандый члендерин төс деп адап јат? Ненин учун?

2. Баштаачы кандый суракка каруу берет?

3. Айдылаачы кандый суракка каруу берет?

4. Эрмектин кандый члендери эчени болот?

5. Эрмектин кандый члендери предметтин темдектерин көргүзөт, кандыйлары действиенин јерин, ойин көргүзөт?

16 §. Укташ члендү эрмектер.

100. Тоолоп айткан сөстөргө ајару эдип, текстти кычыраар.

Кушкаштарга кышкыда курсагын табарга күч боло берет. Онын учун олоор күскиде јаткан јерин солыйдылар, өскө јерге көчөдилер. Каргаалар, сангыскандар, көктөштөр улус јаткан јерге келет. Мында олоор бойлорынын курсагын таап аладылар.

Карлагаштар, талаң-келендер, баарчыктар, таандар, суугуштар, карчагалар төрөл јерин таштап, кыштаарга ыраак јылу ороондор јаар уча бередилен. Андый куштарды кеткин куштар деп адайдылар.

Күртүкти, мечирткени, томуртканы, сымданы кышкыда бистин јерде көрөрөөр. Олоордын кезиги курсагын кышкыда таап аладылар, кезиги дезе кышкыда јийтен курсагын күскиде беле-теп аладылар.

Төмөнгн схеманы ајарып көрүп, алдыла чийү тарткан сөстөргө сурактар тургузаар.

1. олоор { солыйдылар
көчөдилер

2. карлагаштар,
сангыскандар,
көктөштөр, } келет

3. ыраак } ороондор
јылу

4. күртүкти,
мечирткени,
күкүни,
сымданы,
томуртканы, } көрөрөөр

Схемалардагы алдыла чийү тарткан сөстөр — укташ члендер.

Эрмектин укташ члендери бир суракка каруу берип, эрмектин бир ле членин јартаар.

Укташ члендер бой-бойынанг камаанду эмес болуп, тоолоп айткан үнле биригер. Укташ болуп тӱс тӱ, эчени де члендер айдылар.

101. Укташ болуп эрмектинг кандый члендери айдылган, озор кандый суракка каруу берет? Јүк ле тоолоп айткан үннинг болужыла бириккен укташ члендердинг ортозында кандый темдектер туры, айдып береер.

1. Садтарда, јаландарда ла маалада јаскы иштер ӱдүп туру.
2. Бистинг школдо боро, ак, кара кроликтер бар. Балдар озорды ӱлӱнлӱ, морковьюло, капустала азырап јадылар. Нина, Вера, Кандыкчы кроликтердин клеткаларын селижип јунат.

102. Тоолоп айткан үннинг болужыла бириккен (колбоочы јогынанг) укташ члендер кожуп, сурактарга каруу береер.

1. Кушкаштар күскиде нени эдедилер? 2. Јылу ороондор јаар кандый кушкаштар учуп барадылар? 3. Кышкыда бистинг јерде кандый кушкаштарды кӱрӱдигер? 4. ӱренчиктер кушкаштарды канайда кичееп кӱрӱр учурлу?

103. Берилген эрмектердинг укташ члендерин үнле кӱргүзип кычыраар.

1. Аркада јодро, кызылгат, борогот бышты. 2. Бистинг јерде ийне бӱрлӱ агаштардан тыт, чиби, јойгон, мӱш лӱ карагай ӱзӱп јат. 3. Туристтер Акташта, Улаганда, Алтын-Кӱлдӱ, Чолушманда, Турачакта болдылар. 4. Физкультура бистинг эди-канысты тындыдат, изӱден ле сооктонг коркыбас эдип тазыктырат.

1. Кандый эрмектерде укташ члендер јүк ле тоолоп айткан үнле бириккен?

2. Укташ члендердинг ортозында кандый учуралда токтоду (пауза) болбой јат?

3. Укташ члендердинг ортозында качан запятой турат, качан турбайт?

104. Скобкадагы сӱстӱрди кожуп бичигер. Тоололып айдылганынынг божогонун кӱргүзерге, калганчы укташ членди ла деген колбоочынынг болужыла бириктиреер.

1. Лена ойгоноло, (јунунат, ажанат). Ол школго барганда, (бичиктер, тетрадьтар, карандаш, ручка, резинка) апарат.

2. Мен (газеттерди, журналдарды, бичиктерди) жаантайын кычырып жадым. 3. Октябраттар (кычырат, журайт, ойнойт).

105. Укташ члендери үнле база *је* деген колбоочынын болужыла бириккен эрмектерди кычыраар. Бу эрмектерде токтоду (пауза) кайда турганын айдып береер.

1. Эки карындаш көрүжет, *је* бой-бойлорына жуукташпайт. (Көс.). 2. Аш-курсагты ичип турар, айдар сөсти айдып отурар.

3. Артык сөс айтпай жүр, ажындыра өөркөбөй жүр. (Кеп сөстөр.)

Укташ члендер колбоочы жокко ло колбоочылардын болужыла биригер. Колбоочы жокко бириккен укташ члендердин ортозында запятой турар.

Ла, ле, ло, лө деп колбоочылар эки *ле* укташ членди колбоор эмезе тоололып айдылган сөстин калганчызын көргүзөр. Бу колбоочыларла бириккен укташ члендердин ортозында запятой турбас, *је* деп колбоочынын алдында запятой турар, темдектез: 1) *Туранын ичине кийимди ле өдүкти арчыбас.* 2) *Столдын үстүндө бичиктер, тетрадьтар ла карандаштар жадыры.* 3) *Ай жарыйт, је изитпейт.*

106. Кычыраар. Эрмектин укташ члендерин көргүзеер. Олор кандый эпле бириккенин *ле* куучын-эрмектин кандый бөлүпиле айдылганын тартаар.

Бистин школдын балдары көп ишти бойлоры бүдүрүп жат. Олор классты, көзнөктөрдү жунат, парталарды арчыйт, чечектерге суу урат. Уренчиктер школдын жанында чечектер отургузат, агаштар өскүрөт, олорды кичееп көрүп жат. Олор шкодо тындулардын *ла* өзүмдердин толугын кичееп көрөт.

107. Токтой түжер темдектерди тургузып бичигер. Эрмектин укташ члендеринин алдыла чийү тартаар.

1. Күскиде күн изитпейт *је* жайгыдагызынан жаркынду чалыйт. 2. Жаңмыр жаады *је* жерге өтпөди. 3. Адабыс биске болужатан Володянын үредүзин шиндейтен. 4. Светлана урокторын үретти тура жунды суу экелди. 5. Балдар амыраар күнде зоопаркка барды. Балдар озо баштап аң-куштарды көрди онон ойында турушты.

108. Озо баштап укташ члендү тегин, онын кийининде колболу эрмектерди бичип алаар. Бичинирде запятойлорды тургузаар.

1. Мен кармактадым карындажымды балык жуудырдым. Мен кармактадым карындажым балык жууды. 2. Тын салкын сокты булуттарды таркадып ийди. Тын салкын сокты булуттар таркай берди. 3. Стройкаларда жаан машиналар иштейт строительдерге болужат. Стройкаларда жаан машиналар иштейт ол машиналар строительдерге болужат.

109. Шүүлте аайынча келижип турган укташ члендерди точкалардын ордына кожоор. Токтой түжер темдектерди тургузаар.

Эрте јас. Март айдын айас күндери турды. Күн изү чалыйт јерди ... Меестер ... карантылай берген. Қобы-јиктин ... кары кайылды коолдорды ... төмөн суучактар коркурап ага берди. Койлор меести эдектей отоп жүрдилер.

А. Адаров.

Керектү сөстөр: *јылыдат, јаландар, колосколорды.*

110. Кычыраар. Кандый члендер укташ, айдып береер.

Уроктын кийининде октябраттар беле балан терип бардылар. Олор белеле баланла кушкаштар азырап тургандар. Көктөштөр белени баланды јиирге сүйп јат.

Таня Алёнка јиилектерге једип болбой турдылар. Айдарда Гриша белеге түрген чыкты, онын сабалактарын кызычактарга түжүрип турды.

Л. Воронкова.

Токтой түжер темдектерди тургузып, бичип алаар.

111. Сурактарга карууны колбоочылу ла колбоочы јогынант бириккен укташ члендү эрмектерле берип бичигер.

1. Алтайда кандый андар бар?
2. Бистин областьта кандый мал азырап јат?
3. Сүттен кандый аш-курсак эдер аргалу?
4. Бистин областьта кандый аш өскүрип јат?

ЈИИЛЕКТҮ АГАШТАРДЫҢ САДЫ.

Бистиң областьтың кырларында, кобыларында ла јаланда-рында мөш, чиби, чет, тыт, аспак, карагай, кайың ла оноң до өскө жүзүн-јүүр агаштар өзүп јат. Көп јерлерде кызылгат, боро-гот, јодро, малина ла өскө дө жүзүн-јүүр јиилектер өзөт.

Горно-Алтайск городтогы Татанак кобыда јиилектү агаштын јаан сады бар. Мында яблоколор, вишнялар, грушалар, ранет-калар ла оноң до өскө амтанду көп јиилектер өзүп јат. Эмди јиилектү агаштын андый ок садтары областьтын көп колхозто-рынын ла совхозторынын јаландарында өзүп јат.

17 §. Кычыру сөстү эрмектер.

113. Кычыраар. Кажы ла эрмекти кемге баштанып айтканын јартагар.

Пионерлер, Ленинниң јакылтазын бүдүреер!
Ўренчиктер! Школдын јөөжөзин чеберлеер.
Отураар, нөкөрлөр, јенүниң кожонын баштагар.

Кемге-кемге куучын-эрмектү баштанып, онын адын адаган сөсти эмезе сөсколбуны кычыру сөс деп айдар.

114. Кычыраар. Кычыру сөстөрдн көргүзеер. Куучын-эрмекте ле бичиген-де олар токтој түжер темдектерле канайда бөлінет?

1. Јаш пионерлер! Коммунистический партиянын керегине белен болыгар! 2. Кару Пөтүгежим, кандый јараш кожондойзың! (Кр.) 3. Амалуунга турумкај једин, најым. 4. Комсомолдор, пионерлерге јозок көргүзеер. 5. Јакшы ўренеер, балдар, көпти билип аларга кичеенеер.

Кычыру сөс эрмектин алдында, ортозында ла кийнинде турар. Олорды өскө сөстөрдн запятойло бөлип бичиир. Кычыру сөс эрмектин бажында турала, тың айдылза, онын кийнинде кый темдек тургузылар.

115. Эрмектерди кычыраар. Кычыру сөс эрмекте кайда турганын ла кан-дый токтој түжер темдектерле бөлингенин јартап береер.

1) Балдар! Тузалу кушкаштарды чеберлеп, ологго кормуш-калар ла уйалар жазап тураар! 2) Тана, сен кандый бичиктерди кычырарга сүүйдин? 3) Қарганак, сен мени талайга божодып ийзен! (П.) 4) Тимуровецтер! Иште ле Ада-Төрөл учун жууда кенегендерге болужып турыгар. 5) Пионерлер! Металлдын сыныктарын жуугар!

116. Кычыраар. Кычыру сөстөрди табыгар.

Ырысту жүрүмис учун быйан болзын, Төрөлис!
Қойоноктор, Мазай таадакты угыгар! (Н.)
Сен, күс, биске не эрте айылдап желдин? (Плещ.)

Басняларда, чөрчөктөрдө лө үлгерлерде кычыру сөстөр болуп тындуларды ла тын жок предметтерди темдектеген адалгыштар айдылар.

117. Кычыраар. Кычыру сөстөр болуп кандый предметтерди темдектеген адалгыштар айдылганын жартагар.

Сары бүринди төгүп,
Санааркаба, кайынаш.
Кубулбас чибиге көрүп,
Күйүнбе, кайынаш!
Жүрүмде, көөркий,
Күс те болор.
Жүрекке жылу
Жас та болор!

А. Ередеев.

118. Кычыру сөстөрди токтой түжер темдектерле бөлип бичигер.

1. Сен тоорчык менин көзнөгимнинг алдына кожондобо. (Кольцов.) 2. Жакшы ба кару городым. (Л. К.) 3. Большевиктердин ийделү колдоры бектеп тутты сени Чамал! (П. К.) 4. Жаанап келзен эрјинем баатыр улус сени минер. 5. Жылу күндү жас капшай ойто жел. 6. Чындык најым Балда келзен, менин айтканымды уксаң. (П.)

119. Баштаачы кычыру сөс боло берзин деп, эрмектерди кубултып бичигер.

1. Жаш мичуринецтер культурный өзүмдердин сортторын жарандырып туру. 2. Пионер газеттер кычырып, радио угуп, бистинг

ороондо ло гран ары јанында болуп турган керсктерди јаантайын билип турат. 3. Балдар физкультура эдип, эди-канын тазыктырат. 4. Тимуровецтер каргандарга ла инвалидтерге болужат.

120. Кычыру сөстөрдү тузаланып, бойоордын најыгарга јаңы үредүлү јылда үредү канайда башталганы керегинде письмо бичигер.

18 §. Колболу эрмектер.

121. Кычыраар. Сол ло он јанындагы столбиктердин кайкы ла номеринде канча эрмектен?

1. Күс келди. Кеткин куштар уча берди.

2. Салкын согот. Агаштар бажы јайканат. Сары бүр јерге түжет.

3. Күн чалыйт. Агаш аразында чалын кургайт.

4. Мында кезик куштар кышкыда курсагын таап болбойт. Олор јылу јер јаар уча берет.

1. Күс келди, кеткин куштар уча берди.

2. Салкын согот, агаштар бажы јайканат, сары бүр јерге түжет.

3. Күн чалыйт, је агаш аразында чалын кургабайт.

4. Кезик куштар јылу јер јаар уча берет, ненин учун десе, мында олор кышкыда курсагын таап болбойт.

Колболу эрмектер канча бөлүктөнг турган эмтир?

Колбулу эрмек эки эмезе онон до көп бөлүктөрдөн турат.
Ол бөлүктөр бой-бойынан запятойло бөлинет. Олордын кажызында ла бойынын учуры бар. Анайдарда, колболу эрмекте эки эмезе бир канча төс учур бар, тегин эрмекте десе бир ле төс учур.

122. Кычырала, тегин ле колболу эрмектерди көргүзип ылгагар.

Адазы Кара-Кайа Өзөктө колхозтын торбокторын кабырган, Амыр јайгы каникулда ого болушкан. Эмди школго барар ой јеткен. Амыр бичиктерин сумказына салып алды. Эртен адазы ого ат берер, Амыр деремнеге јаныскан барар.

А. Демченко.

Тексттен адалгыш ла глаголдон турган эки сөскөлбү чыгара бичип алаар.

123. Кычыраар. Колболу эрмектерде запятойдын турган учурын жартаар.

Түнде жылдыстар мызылдайт, талай сүреен толкуланат. Булугтар түргөн көчүп турды, талайда бочко агып жүрди. Абакай өксөп ыйлап турды, кожо отурган уулчагы час сайын жаанап турды. (П.)

124. Токтой түжер темдектерди тургузып, колболу эрмектерди чыгара бичигер. Олордын кажы ла бөлүгүниң төс члендеринин алдыла чийү тартаар.

Бир чирик јодро турган је оны тазылыла жодорып салган. Онын ордына јаны школ туттылар. Кыш өтти кар кайыла берди јажыл өлөн јажарып чыкты. Көзнөктин алдында карымнан јаш јодрочок өзүп чыкты.

Јердин үстинде жүрүмди кем де јоголтып болбос ине.

И. Суворов.

125. Бичигер. Колболу эрмектин кажы ла бөлүгүниң айдылаачызын таап, алдыла чийү тартаар. Олор куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын жартагар.

I. 1. Октябрияттар — кичеемкей балдар, олор јакшы үренет, школын сүйт, јаан улусты тоойт. 2. Пионер — јакшы нөкөр, ол јажыл өзүмдердин, тузалу куштардын ла тындулардын коручызы.

II. 1. Јаманнын јолы туйук, јакшынын јолы ачык. (Кеп сөс.) 2. Аданын колы изү, эненин колы јымжак. (Кеп сөс.)

126. Божодылган запятойлорды ла буквaларды тургузып, озо баштап укташ члендерлү эрмектерди, онын кийининде колболу эрмектерди бичигер. Баштаачы ла айдылаачынын алдына чийү тартаар.

Јас једип келди күн карды јаланнан сүр...п ийди. Агаштардын бүрч...ктери јарылат јаш јалбырактар јайылат.

Адарулар бойынын кышкы уйазынан ойгонып келдилер јелбер тамаштарыла көзин арчыдылар.

127. Кычыраар. Је деп колбоочы укташ члендерди колбойт по, колболу эрмектин тегин эрмектерин колбойт по, јартагар.

1) Кышкы күн жаркынду чалыйт, је изитпейт. 2) Койу булуттар тенерини туй тартып ийген болгон, је салкын оморды таркада согуп салды. 3) Кар жаады, је түрген кайыла берди. 4) Кар жаады, је күн оны удабай кайылтып ийди. 5) Күн чыкты, је чалын кургабады.

128. Бичигер. Колбоочылардын алдыла чийү тартаар. Олор нени бириктирип турганын жартагар.

1. Эрелдей јакшы күдүчи эмтир деп, Карамай тынг сүйүнди. (С. Сур.) 2. Одукти Карабаш ончозынан озо эледип турган учун, энези арткан тереден Койлого өдүк көктөди. 3. Уй улус эр улусла түнөй праволу болор деп, улус айдыжат. (Ч. Чун.) 4. Камга мен бүтпей јадым, ненинг учун дезе, онын айтканы төгүн болуп калган. (Ч. Чун.)

129. Колболу эрмектин тегин эрмектерининг турган јерин солып бичигер.

Көргүзү: Бис кече агаш аразына экскурсияга жүргенис, ненинг учун дезе, күн айас болгон. Күн айас болгон учун, бис кече агаш аразына экскурсияга жүргенис.

1. Садтагы чечектер изүге чалдыкпайт, ненинг учун дезе, сад өскүрөөчи оморды күнүң ле сугарат. 2. Куштардын кезиги күс-киде жылу ороондорго уча берет, ненинг учун дезе, омор кышкыда курсагын таап болбой јат. 3. Кушкаштар жылу јер јаар уча берген учун, агаш аразында тым болгон. 4. Улус ырысту болор, ненинг учун дезе, бистинг өйдө бастыра јол коммунизмге апарат.

130. Тегин эрмектерди колбоочы јокко ло колбоочы ажыра бириктирип, колболу эрмектер тургузып бичигер. Баштаачынын ла айдылаачынын алдыла чийү тартаар.

1) Күс келди. Соок салкын сокты. 2) Јаңмыр жаап турды. Јолдо балкаш ла түүнти суулар боло берди. 3) Түн кирди. Тенериде жылдыстар суркуража берди. 4) Тынг салкын сокты. Булуттар таркай берди.

131. Берилген сөстөрдөң колболу эрмектер тургузыгар.

Апрель, кей, жыый берди, эрий берди, јер. Јас, тракторлор, келди, күркүрей берди, јалаңда.

Колхозчылар, јаскы, ижи, кыра, белетенет, экзаменге, үренчиктер, белетенет.

19 §. Чике куучын-эрмек.

132. Кычырып, сурактарга каруу береер.

Щорс айткан: «Кем Төрөли учун, партия учун жүрүмин берге кысканбайт, ол менин отрядыма келзин».

Төрөли учун, партия учун жүрүмин берерге кысканбай турган кижин менин отрядыма келзин деп, Щорс айткан.

Карарткан сөстөр кемнин?

Щорстын сөстөрүн сол жанындагы ла он жанындагы эрмектерде канайда берген: кубултып па, кубултпай ба?

Щорстын айтканын кубултпай берген сөстөрдү көргүзүп береер.

Чике куучын-эрмек — ол кандый бир кижинин кубултпай айткан сөстөрлү эрмеги. Чике куучын-эрмек автордын сөстөрүлө кожо айдылат. Автордын сөстөрү чике куучын-эрмек кемнин болгонын көргүзөт.

Автордын сөстөрү:
Щорс айткан:

Чике куучын-эрмек:
«Нөкөрлөр, Кызыл Черүге барыгар, коммунизм учун тартыжаар».

Чике куучын-эрмек кавычкада алынып, жаан буквадан башталат. Автордын сөстөрүнүн кийининде, чике куучын-эрмектин алдында, эки точка турар.

Чике куучын-эрмек автордын сөстөрүнүн алдында турза, онын кийининде тире турар. Автордын сөзи кичинек буквадан, *деп* деген колбоочыдан башталар. Ол колбоочынын кийининде запятой турар.

133. Кычырып, чике куучын-эрмектерди көргүзсө. Олордун токтой түжөр темдектерин жартагар.

КАРГАН ОБӨГӨН ЛӨ ЯБЛОНЯ.

Карган өбөгөн яблонялар отургузып турган. Ого айттылар: «Бу яблонялар сего не керектү? Яблонялардын жиилегин сакырга көп ой керек, сен олардын яблоколорун жибезин». Обөгөн айт-

ты: «Мен жибес те болзом, өскө улус жиир, меге дезе быйанын айдар».

Л. Толстой.

134. Эрмектердин схемазын көрөөр. Чике эрмекти бөлиген кавычкаларга ла токтой түжер темдектерге ажару салаар.

Көргүзү: 1. : ? ” ? ” . Чике куучын
3. ! ” . 4. ” = . автордын сөстөри

Берилген схемалар аайынча бойлороор эрмектер тургузаар.

135. Автордын сөстөринин ле чике куучын-эрмектин ортозында токтоду эдип, эрмектерди кычыраар.

Пионер Вася школдон жанып брааткан. Суулу көнөк апараткан карганакты көрөлө, айтты: «Жаанак, мен слерге көнөкти апарарга болужайын». Ол карганактын көнөгин апарышты. «Једип келдис, быйан болзын, уулчак» — деп, карганак айтты.

136. Автордын сөстөринин кийининде ле алдында турган чике куучын-эрмектер кандый токтой түжер темдектерле бөлинип јат, јартагар.

I. Отрядтын сборында Адуков Санат айтты: «Бистин јуртта бала-барказы јок оору Арина деп карганак бар, ого барып болужалы». Тимуровский команданын капитаны оору карганакка Каруны, Нюраны ла Вераны ийди. Балдар одын томырган, комнатыны јуунаткан, врачка барып келген. Врач оору кижини көрүп, эм бичип береле, сурады: «Балдар, слер карганактын төрсөни бе?». Балдар каруузын бердилер: «Јок, бис тимуровецтер!»

II. 1) «Маша, бойыннын комнатага бар» — деп, Кирилл Пегрович айтты.

2) «Батарея, јуу-согушка!» — деп, телефонист телефонло айтты. (Кат.)

3) «Сен, Филипок, кайдаар барарга?» — деп, энези уулчактан сурады.

134. Токтой түжер темдектерди тургузып бичигер.

Бир катап үредүчи Витяны доского кычырып, бодолго бодотты. Витя айылында белетенбеген, онын учун ол бодолгоны

бодоп болбоды. Экини тургузып жадым деп Вера Николаевна айтты. Витяла кожо жаңгыс партада отурган Светлана жаан переменде ого жууктап келеле, айтты Витя, урукторды мынаң ары кожо белетейли. Же белетейли деп Витя јөпсинди.

Бу күннен ала Светлана ла Витя урукторды кожо белетеер болды. Витяга јарт эмес сурак туштаганда, Светланадан сурап турат. Витя јакшы үренер боло берди.

138. Кычырала, куучындап береер. Чике куучын-эрмектин токтой түжетен темдектерин, бождылган буквaларды тургузып, бичип алыгар.

Куйр...гы јок тийинди кјрдиг бе? деп, эвенк менен сурады. Качан да кјрб...дим деп, мен айттым. Мен андый тийинди бойым аткам деп, ол айтты. Мен сурадым ол куйр...гын кайдаар эткен болотон? Соок болгондо, уја јазап албаган тийингин куйр...гы соокко тоғоло, үз...лип калат деп эвенк айтты.

И. С у в о р о в.

20 §. Д и а л о г.

139. Кычыраар.

Ак-каан кичинек уулчактан сурады:

— Сениң адын кем, балам?

— Мениң адым Ырысту — деп, уулчак каруун берди.

— Ада-энен кемдер болор?

— Адам Сүмер-Улан кара туу, энем сүтке түней Ак-Көл.

— Оны сен кайдан билип туруң?

— Туу мени јиилегиле азырайт, көл десе сүдиле сугарат.

Куучында канча кижн туружат?

«Туу мени јиилегиле азырайт, көл десе сүдиле сугарат» деп кем айдып јат? Оны слер кайдан билдеер?

Эки эмезе бир канча кижинин эрмектешкенин диалог деп айдар.

Диалогто кажы ла кижинин сөстөри жаңы јолдон башталып бичилер. Олордын алдында тире турар.

Кижинин сөстөри (реплика) автордын сөстөриле кожо айдылза, чике куучын-эрмек чилеп бичилер.

140. Кычыраар. Диалогто канча кижн туружат, айдып береер. Диалогтогы токтой түжер темдектерди јартагар.

— Ийт түлкүге једижип тудуп алар ба? — деп, Петька Матвей таадактан сурады.

— Тудуп албай. Је ийт ого једижип, куйругынан тудуп аларын түлкү сакыбас эмей. Ол тургуза ли ичеени дөһн кире берер.

— Айдарда, ийт бастыра андардан түрген бе?

— Јок! Бөрү оноң түрген мантайт. Је бөрүдең де түрген анкуштар бар ине.

— Оноң түргени не?

— Кажы ла кушты алзан, бөрүдең түрген — деп, Матвей таадак каруузын јандырды.

141. Точкалардың ордына шүүлте аайынча сөстөр кожоор (айтты деп сөсти көп такыбаар.)

Қарабаш меелейди будынан түжүрбеске аксаңдап, тошко жынылаарга браадарда, иштен јанып клееткен энези туштай берди.

— Бу кем? — деп, энези

— Мен эмей база — деп, Қарабаш

— А бу түниле нени бедреп жүрүн? — деп, энези

— Кижн јаш ла бойы јажына турада отуратан ба? — деп, Қарабаш буттарын энезине көргүспеске албаданып

— А бу будына нени кийип алған? — деп, энези

— Је меелейдең эскө база нени кийейин — деп, Қарабаш

— Кудаай, улустар! Бу мениң јетире көктөлбөгөн меелейимди кийип алған туру не! — деп, энези

— Кижн јайыла кучаларды кабырар ла кабырар, а кышқыда меелей де кийерге јарабас — деп, Қарабаш

Л. Кокышев.

Керектү сөстөр: *сурады, айтты, каруун берди, кимиректенди, унчукты, калактай берди.*

142. Диалогту жуучынды кычыраар.

УУЛЧАК ЛА ЛЕНИН.

1921 жылда август айдың жылу күнинде Владимир Ильич амырап јаткан Горки деп јерге Јам деп јурттан бир кичинек уул-

чак келген. Көрүп тургажын, жаан туранын жанында бир кижиге турды. Уулчак ого жууктай басып келди.

— Бу турада Ленин жаткан деген, чын ба? Ленинди көрөр күүним бар — деп, уулчак ол кижиге айтты.

— Же канайдар, Ленин деген кижиге мен эдим — деп, ол кижиге күндүлү айтты.

Уулчак бүтпей, каткырып турды:

— Сен канайып Ленин болотон? Ленин, байла, былгайры сопкту, сен дезе тегин ле тапочкалу. Бойың да сананзан — Ленин мынайда кийинетен бе? Жок, сен Ленин эмезин!

Байагы кижиге күлүмзиренди. Уулчак дезе айрылбай ла турды:

— Сен, байла, бойың да Ленинге келген болорун. Мен билерим — сен оны сакып жадын, ондо дезе сениле куучындажар ой жок. Ол чек божобой жат!

Бу ойдө жаан турадан бир ой кижиге чыгып келеле, айтты:

— Владимир Ильич, соок боло берген, слер ойге кирген болзогор!

Владимир Ильич уулчактын ийинине колын салып айтты:

— Же, нажы, сенин де жанар ойин жеткен эмес пе?

Владимир Ильич ойге кире берди, уулчак дезе туранын жанында тура калды. «Айса, мынызы чын Ленин болотон бо?» — деп, ол сананды.

Бир канча ойдин бажында ой кижиге турадан база ла чыгып келеле, сурады:

— Сен эмдиге ле мында ба, уулчак?

— Мында!

— Айылынга жан, ой оройтый бертир.

— Жок, мен жанбазым. Мен Ленинди көрөйин деп турым!

— Сен оны көрдин ине! Ол бойы сениле куучындашты ине!

— Мен оны Ленин деп билбегем, онын учун жакшы көрүп албагам.

— Айылынга жан, жан, карануй кире берди. Энең, байла, сени таппай калган. Сонгында база катап келгейин.

Уулчак туруп, бойынын Ям деп журты жаар жүгүрө берди.

С. Мирер.

143. Кычырып, эрмектердин токтой түжер темдектерин јартаар.

ТИЙИНГ.

Тийинг кышкыда јийтен курсагын белетеп алат. Ол кузукты, чочогойлорды агаштын кснгдөйине, таштын алдына сугуп салаг. Тийингдер керек дезе мешкелерди де кургадып билер. Олор мешкелерди агаштын будактарына илип салат. Тийинг агаштын бүрчүктерин де јийт, јаш агаштын чобразын да кемирет. Јаан сооктордо ло шуурганду күндерде ол агаштын кснгдөйине кирип алат, анда түжине ле уйуктайт. Барбак куйругы дезе тийингте јабынчы болот.

Бир тегин кениткен эрмек, бир колболу эрмек талдап алала, члендерине ле куучын-эрмектин бөлүктерине ылгаар.

144. Диалог эдип бичигер. Токтой түжер темдектерин тургузаар.

Бир катап магазинде садучы меге эки тере тон көргүсти. Бу тонды неден эткен деп мен оноң сурадым. Бу цигейка. Тегин ле койдын терезинен эткен. А бу тонды кандый тереден эткен деп, мен экинчи тонды көргүзип сурадым. Оны лавсаннан эткен деп садучы каруун берди.

М. Ильин ле Е. Сегал.

145. Токтой түжер темдектерин тургузып бичигер.

Варяда кушкаш бар болгон. Кушкаш клеткада отурган. Ол бир де катап кожондобогон. Варя кушкашка айтты сениң кушкаш кожондоор өйин јетти. Сен мени јайымга божотсон мен кере түжине кожондоорым.

Л. Толстой.

146. Кычырып, эрмектердин бүдүмин јартагар. Талдап алган эки эрмектен сөскөлбулар чыгара бичигер. Олор кандый куучын-эрмектин бөлүктериле айдылган, јартагар.

Балдар стенгазет чыгардылар. Коля ла Карагыс редакторлор болгон. Костя, Саду ла Нина стенгазетке заметкалар јуугандар. Андрей стенгазеттин журуктарын јурады, бажалыктарын бичиди. Газетти үренчиктер, үредүчилер ле ада-энелер кычырдылар.

Пограничники керегинде кандый бичик кычырдаар, кандый кино көрдөср, оларды эске алынып, «Граница» деп куучын бичигер.

Уренгенин катап көрөр сурактар ла жакытталар.

1. Сөскөлбү кандый сөстөрдсн турат?
2. Эрмектин төс учуры дегени не?
3. Эрмектер айдылар амадузыла кандый болор?
4. Эрмектин кандый члендерин төс деп айдар?
5. Кенгиткен ле кенгитпеген эрмектердин башказы незинде?
6. Эрмектин эчени члендерин адап бөреер.
7. Укташ члендер деп нени айдар? Олордын ортозында кандый темдектер турар?

8. Кычыру сөс деп нени айдар? Бичигенде, кычыру сөсти канайда билер?

9. Колболу эрмек деп нени айдар?

10. Тегин ле колболу эрмектердин нези түңей, нези башка?

11. Чике куучын-эрмек деп нени айдар? Бичигенде, диалогты канайда бичиир?

12. Эчени члендери тös члендерди ле эчени члендерди јартап турган эрмектер сананып табаар.

13. *Je* деп колбоочы эрмектинг члендерин колбоп турган ла колболу эрмектинг бөлүктөрүн бириктирип турган эрмектер сананып айдаар.

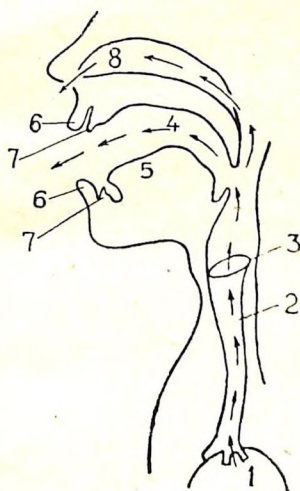
14. Бир ле сös баштаачы ла кычыру сös болуп турган эрмектер сананып айдаар.

15. Синтаксис ле пунктуация деген бөлүктөн нени билип алдыгар?

21 §. Куучын-эрмектин табыштары.

Бистинг куучын-эрмегистинг сөстөри табыштардан туруп јат. Ол табыштар жүзүн-јүүр органдардын болужыла бүдет.

Куучын-эрмектинг органдарын јуруктан көрүп айдыгар.

1 — өклө, 2 — тынар кејир, 3 — тамак ла үннинг учуктары, 4 — оостыг ичи, 5 — тил, 6 — эриндер, 7 — тиштер, 8 — тумчуктыг ичи.

Куучын-эрмектинг табыштары бүткенде, кижиге кейди чыгара тынып јат. Кей кејирди, тамакты өдүп, оостонг эмезе тумчуктан чыгар.

148. [a], [d], [m], [n] табыштарды айдып шиндегер: кандый табыштарды айтканда, кей оостонг чыгып јат, кандыйларын айтканда, тумчуктан чыгат. Андый табыштарды бойыгар айдып береер.

Ајару. Квадратный скобкала табыштарды көргүскен. Табыштарды буквалардан ылгаштырарга мынанг да ары анайда көргүзерис.

149. Эжер сөстөрдү кычырып түндөгөр. Учурин ылгаштырып турган табыштарды айдып береер.

баш — беш	күн — күр	кас — кас
көс — кос	эт — эм	күр — бүр
таш — тош	тас — кас	тус — жүс

Тамакта үнниң учуктары бар. Ол учуктардын болужыла анылу табыштар — үн бүдүп јат. Табыштардын көбизи үнниң болужыла бүдет.

Өкпөдөң чыгара тынган кей үнниң учуктарына табарганда, учуктар тартылыжып, үн бүдүп јат.

Куучын-эрмектин табыштарын бүдүреринде тил, эриндер ле үнниң учуктары туружып јат.

150. Куучын-эрмектин табыштары канайда бүдүп турганын,... страницадагы јурукла тузаланып, куучындап береер.

Куучыннын планы:

1. Куучын-эрмектин табыштары бүдеринде кандый органдар туружып јат?

2. Кандый органдар ончозынан тың иштеп јат? (Јуруктан көргүзип береер.)

3. Унниң учуктары кандый учурлу?

4. Табыштар бүдер тушта чыгара тынган кей кандый јол өдүп јат? (Јуруктан көргүзип береер.)

22 §. Ундү ле туйук табыштар.

151. Сөстөрдү кычыраар. Олордын ундү ле туйук табыштарын айдып береер.

Балыкчы, кузук, тепши, эгү, жүрүм, оду, төжөк, өй.

152. 1-кы бөлүк сөстөрдүн бир туйук табыжын солып, 2-чи бөлүктө ундү табыжын солып, көргүскен аайынча коштой бичигер.

тара — кара	кел — кыл
кой — ...	күс — ...
јал — ...	јал — ...
мал — ...	аш — ...
јүс — ...	кай — ...

153. Сөстөрдүн жедикпес табыштарын кожуп кычыраар.

<i>јака</i>	<i>сал</i>	<i>кур</i>	<i>ат</i>
...ака	...ал	к...р	...т
...ака	...ал	к...р	...т

154. Сөстөрдүн үндү ле туйук табыштарын көргүзеер. Олордын кандыйларын айтканда, кей оостон жайым өдөт? Кандыйларын айтканда, буудактарга учурап жат?

Чак. Озо. Сат. Кач. Ада. Өскө. Кеч.

Кажы ла сөсти кайра кычырып, коштой бичигер.

155. Үндү ле туйук табыштарды бастыразын эске алынып, көргүскен аайынча бичигер.

Үндү табыштар: [а], ...

Туйук табыштар: [б], ...

Үндү табыштар бүткенде, чыгара тынган кей оостон жайым өдүп чыгар. Туйук табыштар бүткенде, кей оосто жүзүн-жүүр буудактарга учураар. Андый буудактар: эриндер, тишке туйукталган эмеze тандайга жапшынган тил.

Кей буудактарга табарып өткөндө, шуулт (табыш) боло берет. Онын учун кажы ла туйук табышта шуулт бар. Үндү табыштар жаңыс ла үннен турар.

156. Табыштарды канча-канча катап айдып шиндегер: кандыйларын айтканда, эриндер буудак болот, кандыйларына тил үстүгү тиштерге тийип буудак эдет?

[б], [п], [д], [т], [з], [с].

157. Журуктарды темдектеп турган сөстөрдү айдып береер.

Бу сөстөрдүн учурын кандый үндү ле кандый туйук табыштардын болужыла ылгаштырып жадыс?

Кас, көс, така, бака.

Андый ок эжер сөстөр сананып табала, айдып береер.

Телекейде үч мунга жуук тилдер бар. Олордо көп түнгей табыштар бар. Же кажы ла тилде бойынын аңылу табыштары база бар.

Алтай ла орус тилдердин аңылу табыштарын бойыгар айдып береер. Бу эки тилдин түнгей табыштарын база айдыгар.

23 §. Үнгүр ле тунгак туйуктар.

158. [б] ла [п], [д] ла [т] — туйук табыштарды айдып жартагар: олор бой-бойынан канайда башкаланат, табыштар үнгүр ле тунгак болоры недег камаанду?

Үнгүр туйук табыштар бүдеринде үннинг учуктары туружат. Олор шуулттанг (табыштанг) ла үннег туруп јат.

Тунгак туйук табыштар јангыс ла шуулттанг (табыштанг) туруп јат.

159. Таблицаны көригер. Озо үнгүр туйуктарды, оног тунгак туйуктарды айдыгар.

Үнгүр: б в г д ж з ј й л м н н
Тунгак: п ф к т ш с - - - - - х ц ч щ

Кандый үнгүр ле тунгак туйуктар эжерлү?

Кандый үнгүр туйуктарда тунгак эжер јок?

Кандый тунгак туйуктарда үнгүр эжер јок?

160. Сөстөр таап айдыгар, ол сөстөрдө үнгүр ле тунгак туйуктар бар, јангыс ла үнгүр туйуктар бар, јангыс ла тунгак туйуктар бар болзын.

К с р г ү з ү: отургуш, ...

журнал, ...

каткы, ...

161. Эжер сөстөрдү кычырып, олордын учурин кандый туйук табыштар ылгаштырып јат, айдып береер.

арка — арга	сал — зал
јайка — јайга	јыта — јыда
малта — малда	теп — деп
јалтан — јалдан	ото — одо
экү — эгү	пол — бол

Таныш куучын-эрмектинг бөлүктөрүн адап береер.

162. Божодылган туйуктарды скобадан алып, точкалардын ордына тургузып бичигер.

- (*п — б*) агаш са... — бычактын са...ы
 (*с — з*) ак ка... — јердин ка...ы
 (*т — д*) јараш јы... — чечектин јы...ы
 (*к — г*) јуу... ол — јолдын јуу...ы
 (*ш — ж*) ак кала... — буудайдын кала...ы.

Тунгак туйук табыш кандый учуралдарда үнгүр эжерине көчөтөн эмити?

163. Карарткан туйуктарга ајару салып, сөстөрдү кычыраар. Су-алтай сөстөрдө учурабай турган туйук табыштарды көргүзеер.

кофе	завхоз	цирк
вата	совхоз	щётка
ваза	грамм	радио

Су-алтай сөстөрдүн бажында ла учында кандый туйук табыштар турбай јат?

164. Сөстөрдүн туйук табыштарын јартап береер.

Көргүзү: *јас* деп сөстө эки туйук табыш. [j] — үнгүр туйук, тунгак эжери јок. [с] — тунгак туйук, үнгүр эжери [з].

Јас, булут, өзүм, ойын, учук.

165. Токтой түжетен темдектерине ајару салып, үлгерди кымыраар.

— Тон-тон-тон!..	— Бу мен, кўски салкын.
— Сен кем болотон?	Каалганы бектеп алыгар!
— Бу мен, кўски ай,	— Шылырт, шылырт, шы-
Слер уйуктазын деп турбай.	лырт...

— Калырт, калырт, калырт...

— Тышкары кем калырайт?

— Эжикте кем шылырайт?

— Бу мен, чарчаган бүр эдим.
Слердин туулардан келдим.

Л. Кокышев.

Күстин, салкыннын, бүрдин табыжын көргүзөргө кажы ла куплеттин баштапкы эки жолдорунда поэт кандый туйук табыштарла көп тузаланып жат?

Ар-бүткеннин, тындулардын табыжын көргүзөргө поэттер андый табыштар бар сөстөрдү келиштире талдап тузаланат.

166. Улгерди кычыраар. Автор адаруунун үнин кандый туйук табыштарла көргүзөт?

«Жакшынак чылабас адару,
Түжине учуп, арыбайдын ба?
Тату курсакты жууп алып,
Тамзыктанып отурбайдын
ба?» —

Агаш көлөткөзине туруп,
Уулчак адарудан сурады.
Адаруунун ижин лаптап көрүп,
Арыбас оны кайкады.

Жанында чечекке отуруп,
Адару уулды тындагандый,
Онон лаптап «шүүнип»,
Уулга каруузын айткандый:
«З-з — сенин сөзүң жастыра,
Ж-ж — иштең кем де чылабас.
Н-н-не ле тынду бастыра
Аз-з-зыралы артык та,
алдырбас!»

А. Саруева.

24 §. Кату ла жымжак үндү табыштар.

Тилдин төзи ле ортозы тандай жаар көдүрилип бүткен табыштарды кату үндү табыштар деп айдар [а], [о], [у], [ы].

Шиндегер: [о] ло [у] табыштарды айтканыста, тилдин төзи тандайдын кийни жаар тартылып көдүрилер. [Ы] табышты айтканыста, тилдин ортозы тужы тандай жаар көдүрилип турар. Же [а] табышты айтканыста, тил тандайдын кийни жаар бир ле кичинек тартылып көдүрилер.

Тилдин бажы тандай жаар көдүрилип алтыгы бүүлеге тийип бүткен табыштарды жымжак үндү табыштар деп айдар [е], [ө], [ү], [и].

Шиндегер: [и] ле [э] табыштарды айтканыста, тилдин бажы тандай жаар ичкери кӧдүрилип турар. [о] ло [ў] табыштарды айтканыста, тилдин бажы алтыгы бӱӱлеге тийип турар.

167. Ӱлгерди кычыраар. Кату ла жымжак ӱндӱ табыштарды кӧргӱзеер.

Койон, койон, койонок,
Колы чыйрак койонок,
Кобыларды кечкенде,
Коркып билбес койонок.
Ак тонычак кийеле,
Айлана берер койонок,
Арал жерге киреле,
Айылым деер койонок.

Кӧзи канду бӧрӱге
Кӧрӱнбейтен койонок,
Жылбындаган тӱлкӱге
Жытатпайтан койонок.
Тодылдаган кожонду
Токшын уул койонок,
Тал терези жемиттӱ
Таптан уул койонок.

168. Ӱндӱ ле туйук табыштарды эске алынып, таблицага бичигер.

1.

Ӱндӱ табыштар	
кату	жымжак

2.

Туйук табыштар	
ӱнгӱр	тунгак

Ӱндӱ табыштар туйук табыштардан канайда башкаланат, жартаар.
ӱнгӱр туйуктар тунгак туйуктардан канайда башкаланат?

25 §. Кату ла жымжак ӱндӱ табыштардын сӧстӧрдӧ турар ээжизи.

Бир сӧстӧ эмезе бастыразы кату ӱндӱ табыштар, эмезе жымжак ӱндӱ табыштар турар. Кату ла жымжак ӱндӱлер бир сӧстӧ кожо турбас.

169. Кычыраар. Сӧстӧрдин ӱндӱ табыштарын шиндеп кӧрӧӧр.

Апагаш турна куштардый,
баштапкы кар бийелейт.
Ару-ару бу ла кар
јажына кару билдирет.

Оок балдар каткырып,
ойноорго јолго келгилейт.
Апагаш турна куштардый,
баштапкы кар бийелейт...

170. Орус тилден кирген сөстөрдө кату ла жымжак үндү табыштардын туарын жартагар.

Пионер, галстук, магазин, театр, магнитофон, бензин, целлофан, космодром.

26 §. Эрин чөйилер ле эрин чөйилбес үндү табыштар.

Кезик үндү табыштардын бүдеринде, тилле тандайдан өскө, эриндер туружат. Эриндердин туружарыла үндү табыштар эрин чөйилер ле эрин чөйилбес болор.

Эрин чөйилер үндү табыштар: [o], [ö], [y], [ü].

Эрин чөйилбес үндү табыштар: [a], [ы], [э], [и].

171. Сөстөрдү кычирала, үндү табыштардын бүдеринде эриндер канайда туружып јат, јартагар.

јорук	көмүр	јүстүк
толку	учук	үлгү
көрүк	кулун	јүрүм
јөдүл	јулук	оцу

Адалгыштарга јарталгыштар кожуп, сөсколбулар бүдүрип бичигер.

172. Улгерди кычыраар. Сөстөрдүн эрин чөйилер үндү табыштарын таап, кандыйлары кату, кандыйлары жымжак, јартагар.

Азыйда бистин кичинек деремнени
Эмди Ильичтин отторы јарыдат.
Ильичтин күлүмзиренижи эмдиге јетире
Бистин јүректеристи ырысту јылыдат.
Јаңы тураларлу элбек оромдорло
Электро, радио эмиктери чөйилет.
Јаан көзнөктү јарык школдордо.
Советтин ырысту балдары үренет.

А. Адаров.

173. Ундү табыштарына ајару салып, сөсколбуларды бичигер.

Балдардын ойыны.	Бүгүңги күн.
Јилбилү чөрчөк.	Өчөмик от.
Одүктин үлгүзи.	Орус сөзлик.

Сөсколбулардын төс лө камаанду сөстөрин айдып береер.

174. Сөстөрдүн божодылган үндү табыштарын бичигер. Бу сөстөрдүн орфографический сөзликтең таап көригер.

ТОК...М	бөр...к	мой...н	тууж...
КОҢ...С	көб...к	ой...н	кууч...н
КОК...р	тол...к	коб...	ор...н
КОЛТ...к	бөл...к	борк...	сбөк...

Сөстөрдүн кезигиле сөсколбулар тургузаар.

27 §. Кен ле тапчы үндү табыштар.

Үндү табыштар бүдер тушта оостың ачылар кеми кен де, тапчы да болор. Оноң улам үндү табыштар кен ле тапчы деп база адалып јат. Темдектезе: [а] табышты айтканда, оос кен ачылып јат. [и] табышты айтканда, оос кен ачылбас.

Үндү табыштарды айдып түндегер: [э]—[у], [о]—[ү], [ө] — [ы].

а, э, о, ө, — кен үндү табыштар;

у, ү, ы, и — тапчы үндү табыштар.

175. Кычырып, кен ле тапчы үндү табыштарын көргүзеер. Олордың кандыйлары кату, кандыйлары јымжак?

Карабаш кеден конычту өдүгин, тонын кийип алала, тышкары чыкты. Озо баштап уйына кажаганның үстинең өлөң түжүрип берди. Оноң одын јаратан малтазын курына кыстанып алала, кедери јалбакта картошколу орозын каруулдаарга барды.

Л. Кокышев.

176. Таблицаны көригер. Јетпей турган үндү табыштарды кожуп, таблицаны кычыраар.

	Кен	Тапчы
Кату	а, ...	у, ...
Јымжак	э(е), ...	ү, ...

177. Қожонды бичип алыгар. Үндү табыштарын айдып, јартап береер.

Јастын, јайдын кўнинде
Јараш чечек јайканат.
Јаш элөнгдү јаланда
Јылкы малыс тойынат.

28 §. Узун үндү табыштар.

Алтай тилде узада тартылып айдылар үндү табыштар бар:
јаан, ээк, төө, тоо, уул, күүк, сыылайт, јиит.

178. Эжер сөстөрдн айдып түндегер: үндү табыштары түней айдылат па? Ол сөстөрдин учуры түней бе?

јааш — јаш	оок — ок
ээр — эр (кижи)	үүр — үр
јеек — јек (атты)	уур — ур
өөркө — өркө	аай — ай

Узун үндү табыштар сөстөрднн учурын ылгаштырып јат.

179. Берилген сөстөргө узун үндү табышту эжер сөстөр таап, коштой бичигер.

<i>тай — таай</i>	<i>эн (бөстин эни) — ...</i>
кўн — ...	јон — ...
кур — ...	орон — ...
јаш — ...	сөк — ...
өч — ...	јун — ...
тар — ...	јан — ...

Бу сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүктери?

180. Кычыраар. Узун үндү табыштарын көргүзип, олордын кандыйлары кату ла јымжак, кандыйлары эрин чөйнлер, јартагар.

КЕП СӨСТӨР.

1. Укаалу сөсти угарга јакшы. 2. Иштенкейди иш те сүүр.
3. Туудый коозо болгончо, аяакча аш болзын. 4. Ээн јер эрикчил.
5. Береечи кижининг колы јоксырабас. 6. Јоонду от өчпөс, јонду улус јоксырабас.

181. Эжер жок узун үндү табышту сөстөрдү жарт-чокум кычырыгар. Ол сөстөрдүн кезигиле эрмектер тургузып бичигер.

мааны	тоорчык	јөсжө	бүүле	јинт
меес	тоормош	куучын	күүле	тоо
каан	меес	таан	сөөм	уул

182. Үндү табыштардын таблицазын көригер.

Үндү табыштардын таблицазы.

Оостың ачылар кемиле Бүдер эбиле (тил ле таңдай)	Кен		Тапчы	
	Эриндер туружарыла			
Кату	а	о	у	ы
Јымжак	э(е)	ө	ү	и
		эрин чөйилер		

Таблицала тузаланып, кажы ла үндү табыш бүдер эбиле, оостың ачылар кемиле, эриндердин туружарыла кандый болор, жртап бичигер.

К ө р г ү з ү: [а] — кату, кен, эрин чөйилбес үндү табыш.
[ү] — јымжак, тапчы, эрин чөйилер үндү табыш.

183. Улгерди кычыраар. Эрин чөйилер ле узун үндү табыштарды айдып береер. Бүдер эбиле олор кандый?

Өскөн кару Төрөлимди
Өскө јерле тундеп болбозым.
Ак-јарыктын үстинең
Артык төрөлдү мен таппазым.
Јүректер ырысла толо,
Кожондор толкуланып јайылат.
Ленин маанызын көдүрип,
Орооныс омок алтайт.

Қ. Қозлов.

29 §. Табыштар ла буквалар. Алфавит.

Куучын-эрмектӱн табыштарын букваларла темдектеп бичиир.

Буквалар бирлик ээжи аайынча ээчий-деечий турар учурлу.

Бирлик ээжи аайынча ээчий-деечий турган бастыра букваларды а л ф а в и т эмезе а з б у к а деп айдар.

Алфавиттин кажы ла буквазы бойы башка атту.

184. Алфавитти кычыраар.

Кепке базылары	Колдон бичилери	Буквалар- дын ады	Кепке базылары	Колдон бичилери	Буквалар- дын ады
Аа	<i>Аа</i>	а	Пп	<i>Пп</i>	пэ
Бб	<i>Бб</i>	бэ	Рр	<i>Рр</i>	эр
Вв	<i>Вв</i>	вэ	Сс	<i>Сс</i>	эс
Гг	<i>Гг</i>	гэ	Тт	<i>Тт</i>	тэ
Дд	<i>Дд</i>	дэ	Уу	<i>Уу</i>	у
Јј	<i>Јј</i>	је	Ўў	<i>Ўў</i>	ў
Ее	<i>Ее</i>	е	Фф	<i>Фф</i>	эф
Ёё	<i>Ёё</i>	ё	Хх	<i>Хх</i>	ха
Жж	<i>Жж</i>	жэ	Цц	<i>Цц</i>	цэ
Зз	<i>Зз</i>	зэ	Чч	<i>Чч</i>	че
Ии	<i>Ии</i>	и	Шш	<i>Шш</i>	ша
Йй	<i>Йй</i>	эй	Щщ	<i>Щщ</i>	ща
Кк	<i>Кк</i>	ка	Ъъ	<i>Ъ</i>	кату темдек
Лл	<i>Лл</i>	эл	Ыы	<i>Ыы</i>	ы
Мм	<i>Мм</i>	эм	Ьь	<i>Ь</i>	јымжак темдек
Нн	<i>Нн</i>	эн	Ээ	<i>Ээ</i>	э
Нг	<i>Нг</i>	энг	Юю	<i>Юю</i>	ю
Оо	<i>Оо</i>	о	Яя	<i>Яя</i>	я
Ӧӧ	<i>Ӧӧ</i>	ӧ			

Алфавитте канча буква эмтир?

Үндү букваларын ла туйук букваларын айдып береер.

Алтай алфавитте 37 буква: 12 үндү буква, 23 туйук, эки буква — ь ла ь — табыштар темдектебей јат.

185. Орус тилден кирген сөстөрдө бичилетен үндү букваларды айдып, темдектеп бичигер.

186. Сөстөрдү кычырып шиндегер: э ле е буквалар алтай сөстөрдө канча табышты, орус сөстөрдө канча табышты темдектеп јат?

эне

јетен

эје

темене

этажерка

теннис

Елена

поезд

187. Эске алынаар: алтай тилде канча үндү табыш? Алфавитте канча үндү буква? Олордын тоозы ненин учун келишпейт?

188. Орус тилден кирген сөстөрдө бичилетен туйук букваларды айдып, сөстөр темдектеп бичигер.

Табыш ла букваны булгабагар! Табыштын ордына букванын адын адабагар!

189. Үлгерди кычыраар. Буквалардын адын ла темдектеп турган табыштарын јарт айдыгар.

Кулады бажында кар кажайат...

Алтай јеримди тенери кучактайт,

Чүми јок кийимин тууларым чечкилеп,

Күски санаазын сананып, унчукпайт.

Букваларды ла табыштарды көргүзип бичигер.

К ө р г ү з ү: ү — [ү], эл — [л], гә — [г], ...

190. Скобкадагы буквалардын керектүзүн артырып, сөскөлбуларды бичигер. Ол буквалар кандый туйук табыштарды темдектеген, јартагар.

Эки $кы(б,н)ту$. Бир $кы(б,н)ында$. Ал $(д,т)ан$ кой. Јаңы $шир(д,т)ек$. Јақшы $тем(д,т)ек$. А $(д,т)аркап$ иште. Сеги $(з,с)ен$ салковой. Тогу $(з,с)он$ кижии. Кызыл $јыл(д,т)ыс$. Изү $јал(з,к)ын$.

191. Бүткүл сөстөрдүн баштапкы буквасынан бүткөн, орус тилден кирген сөстөр таап, букваларын чике адап кычырыгар.

К ö р г ү з ү: СССР — эс-эс-эс-эр.

192. Алфавитти үренип алаала, айдып береер. Ундылган јерин бичиктен көрүп алыгар.

193. Городтордын адын алфавит аайынча бичигер. Түней буквадан башталган сөстөрдүн 2-чи, 3-чи ле оног до ары букваларын көрүп бичирип ундыбагар.

Новосибирск, Норильск, Славгород, Донецк, Томск, Таллин, Тюмень, Душанбе, Йошкар-Ола, Магадан, Полтава, Горький, Харьков, Фрунзе, Целиноград, Ярославль, Ленинград, Лениногорск, Вильнюс, Горно-Алтайск, Белгород, Омск.

194. Слердин класстың балдарының өбөкөзин алфавитле бичигер.

195. Сөскөлбуларды кычыраар. Кажы ла сөстө канча буква, канча табыш, јартагар. Сөстө буквалардын ла табыштардын тоозы качан келишпей турат?

Солун куучын, јаан тура, јаш яблоня, јиит парашютист, коо үндү баян.

Кезигиле эрмектер тургузып бичигер.

196. Сөстин бажында ла ортозында б буква кандый табыштарды темдектеп јат, сөстөрдү кычырып јартагар.

Бака, баспак, табыш, келбес, барбас.

197. Алтай тилде кандый буквалар сөстин бажында бичилбес, айдып береер.

30 §. Уйе. Согулта.

198. Сөстөрдү үйелерге бөлип кычыраар.

Чымалы, карлагаштар, койчы, айу, кобы, адару, јинји, кайа, ай, јай, бригадир, от, өрт.

Сөстө канча үйе болор эмтир, онызы неден камаанду?

199. Сөстөрдү кычыраар. Бу сөстөрдүн кандый үйезине согулта түжүп јат, айдып береер.

Жалан, кожондогон, үрендим, күрен, үренчиктерге, менин, слерди, согоно.

Согулта дегени не?

Бичиир тушта согултаны аңылу темдекле (') көргүзеер: билдiм, нoмeр.

Бир үйелү сөстин согултазын темдектеп көргүспес: бай, журт.

Алтай сөстөрдө согулта көп сабазында калганчы үйеге түжер, же согулта сөстин ортозында турган үйеге түжер учуралдар база бар.

200. Сөстөрдүн согултазын тургузып бичигер.

Солундар, үренедис, бичикчи, тарынбазын, барала, кожонло, чалгыла, колхозымнын, бистин, кыскылтым.

Бу сөстөрдү жаңы жолго канайда көчүрер арга бар, айдып береер.

201. Озо бир үйелү, онын кийинде эки үйелү, онын көп үйелү сөстөрдү чыгара бичигер. Согулталарын тургузаар.

Уредү, күн, үкү, огурчын, класс, койу, карлагаштарым, спорт, жашсөкүрим, жорук, аяру, тогузынчы, кычырадым, жалбырак, көрүк, келеле, жайгы, сөзлик, бүдүмчилү, чаазынла.

202. Кычыраар. Узун үндү табышту сөстөрдү үйелерине бөлип айдыгар. Жарталгыштарды таап, учурын жартагар.

Октябрьдын калганчы күндеринде городтын оромдорыла баштапкы кар айланыжа берди. Тоозы жок жабулардын үстине, тротуарга, ары-бери өткөн улустын бөрүктерине ле теректерге женил ле көбү кар жаап баштады. Жердин үсти апагаш ла кеер-кемжилү боло берди. Эбиреде турган тымык аркалар, туулар ла кобылар база апагаш өндү болуп калган. Суунын ол жанында аралда жаңы түшкен карды койондор, байла, истегилеп салган болор...

Л. Кокышев.

203. Согулталарына аяру салып кычыраар.

Топшүурла ойноды — сен топшуурла,

Чечкеле чечкеле — этти чечкелé,

Жолды тапканыс — тапканыс жакшы.

Қарарткан эжер сөстөрдинг учуры башка болгонын кайдан билип алдыгар?

204. Токтой түжер темдектерине ајару салып, үлгерди кычыраар.

Јараш үндү баянды	Алтын-мөнгүн ойындар
Чөйө тартсан, баянист!	Торко учукка тизилди.
Коо үндү јииттерди	Аттар, уйлар, койондор
Қожондотсон, баянист!	Ногон чибиге илинди.

А. Саруева. \

Токтой түжер темдектерин јартагар. Қалганчы эрмекти члендерине ылгагар.

205. Сөстөрдн јолдонг јолго канайда көчүрерин чийүчектерле көргүзип бичигер.

Једимдер, ажыра, јайлу, төрөгөндөр, эптү, јалакай, оду, боду, аайы, томуртка, козыр, эне, ээзи, санаа, кеен, тойу, трактористтинг, грамматика.

Узун үндү табышты темдектеп турган эки букваны бой-бойынан айрып көчүрбес, темдектезе: *куу-чын, јөө-жө, сү-реен.*

Коштой турган (экиленген) эки түней туйуктарды бой-бойынан айрып көчүрер: *от-тор, јуун-нан, чык-кан, көргүс-се.*

Сөстинг төзөгөзи эки туйук табышка токтоп турган болзо, ол туйуктарды бой-бойынын база айрыбас: *күкүрт-те, коларт-кыш.*

206. Бичип алала, бир јолдонг јангы јолго көчүрилбес сөстөрдн таап, јартап береер.

Күски айдынг учы јаар эбаре турган ыраак тайгалардынг баштары јангы түшкен карданг кажайа бердилер. Јылу јерлер јаар учулап брааткан куштар мендегилеп, чөлдинг үстиле кыйгырыжып, ыраак мөңкүлер јаар чубашкылайт. Олорды ээчий келип јаткан сооктордынг тыныжы күнүн ле билдирип, чөлдинг өнгин кубултып *ийди. Эбаре агарыжып турган туулардынг ортозында јаткан күрең чөл эмди карара бергендий билдирет.*

Л. Кокышев.

207. Кычыраар, карарта базылган сөстөрдннг бүдүмин ылгагар.

Су-кадык болорго ару кейле тынар керек. Туранынг ичин, төжөк-јастыкты ла бойын ару тудар керек.

Су-кадык болорго **физкультура** база болужат. Физкультура кижининг **эди-канын тыңдып, сооктонг** коркыбас эдиң тазыктырат.

Су-кадык болорго база не керек, оноң ары бойоор куучындап береер.

Бис куучын-эрмектин табыштарыла таныштыс. Куучын-эрмектин табыштарын тил керегинде науканын **фонетика** деген бөлүгинде үренип јат. (Греческий сөс **фоне** — **табыш, үн**).

Куучын-эрмектин табыштарын темдектеп бичириле база танышканыс. Кандый табышты кандый буквала темдектеерин, ол букваны канайда кычыраын тил керегинде науканын **графика** деген бөлүги јартап јат. (Греческий сөс **графо** — бичип јадым дегени). Айдарда, бистинг үренип божогон грамматиканын бөлүги **фонетика ла графика** деп оноң улам адалган.

Кезик сөстөрдин айдылар ээжизи керегинде база билип алдыбыс. Литературный јанынаң чын айдарын **орфоэпия** үренип јат. (Орфоэпия **ортос** — чын, **эпос** — куучын-эрмек деп греческий эки сөстөң бүткен.)

Үрөңгенин катап көрөрине сурактар ла јакылталар:

1. Грамматиканын кандый бөлүгин үрендис? Ол бөлүктинениң учун анайда адаган?

2. Куучын-эрмектин табыштары бүдеринде кандый органдар туружып јат?

3. Ундү ле туйук табыштардын бүдеринде кандый башказы бар, јартап беригер.

4. Уңгүр ле тунгак туйуктардын бүдеринде түңгейи ле башказы незинде?

5. **Табыш** ла **буква** дегенин канайда ондоп турганыгарды јартап береер.

6. Алфавитти билери не керектү? Алфавитти эске алынып, айдып береер.

7. Бир табышты эки башка буквала темдектеп турган сөстөр айдып береер.

8. Кандый учуралда бир табышты эки түңей буквала темдектеер, сөстөр айдып көргүзеер.

9. Бир сөстө буквалардын ла табыштардын тоозы келишпей турган учуралдар темдектеп айдыгар.

10. Үндү табыштардын бөлинерин, таблицаны эске алынып, толо жартап береер. Үндү табыштар сөстөрдө кандый ээжиге тайанып турар?

11. Үндү табыштар ла үнгүр туйук табыштардын түнейин ле башказын жартап береер.

12. Сөстөрдү жаңы жолго көчүрер ле көчүрилбес ээжилерди жартап береер.

31 §. Лексика керегинде билери. Сөстин учуры.

Кандый ла тил сөстөрдөн туруп јат. Кажы ла тилдин бастыра сөстөрин бириктире лексика деп адап јат. (*Лексика* — *сөс* дегени, греческий тилденг.).

Тилде кажы ла сөс нени-нени темдектеп турар, онызы лексический учуры болор.

Сөстин лексический учурын башка-башка эпле јартаар аргалу: 1) учуры јуук сөстөр талдап јартаар, темдектезе: *малчы* — мал ижинде турган киж; 2) анылу темдегин эмезе бүдүмин көргүзип јартаар, темдектезе: *кызылгат* (кат — *јишлек*) — кызыл јишлек.

208. Сөстөрдин лексический учурын көргүзү аайынча јартагар.

Қойчы. Айылдаш. Горнист. Элик. Мөш. Озочыл.

32 §. Көп учурлу ла јаныс учурлу сөстөр.

Алтай тилдин кезик сөстөри канча-канча учурлу болор. Темдектезе: 1) *аш* — өзүм: буудай, арба, сула, онон до эскөлери; 2) *аш* — үрөн; 3) *аш* — киж ији не ле аш-курсақ.

Канча-канча учурлу сөстөрд и көп учурлу сөстөр деп адап јат.

209. Сөстөрдин учурын көргүзү аайынча јартагар.

Јер — планета.

Јер — бистин планетанын үсти, кыртыжы.

Јер — ороон, государство.

Төрөл. Карындаш. Тил. Сөзлик. Пионер.

210. Журукты аяктап көрөлө, учурын куучындап берээр. Тузаланар сөстөрди талдап алыгар.

Журук аайынча куучын тургузып бичигер.

211. Сөстөрдинг учуры жарт болгодый эдип, сөсколбулар тургузаар.

Жаказы. Бажы. Тил. Төрөл. Агаш.

К ө р г ү з ү: *Тоннын жаказы. Кэлдин жаказы.*

212. Сөстөрдинг учурын жартагар. Жаныс учурлу сөстөрди талдап, эрмектер тургузаар.

Өзүм. Жылкычы. Кумак. Чана. Жиилек. Казанчы. Чолмон.

33 §. Сөстөрдин чике ле көчүре учуры.

213. Кычыраар.

1. Таш тура — мында *таш* деп сөс чике учурлу айдылган;

Таш жүректү кижиге — буурзак эмес кижиге. Мында *таш* деп сөс көчүрө учурлу айдылган.

2. Курч бычак — *курч* деп сөс чике учурлу.
Курч көстү кижиге — *курч* деп сөс көчүрө учурлу.

Бойыгар жартагар:

Соок суу. Соок көстү.
Жымжак өлгөн. Жымжак үн.
Жылу сөс. Жылу күн.
Отту турун. Көзү отту.

Бир неменин темдегин база өскө немеге көчүрүп айдар аргалу, темдектесе: алтын сары өңдү. Кижинин чачы, бышкан буудай база сары өңдү болот, онын учун алтыннын темдегин кижинин чачына, буудайга көчүрүп, *алтын чачту кызычак, алтын буудай* деп айдып жадыс.

Кижинин кылык-жанын, действиезин тын жок предметтерге база көчүрүп айдар, темдектесе: *Какталып калган каа-жаа аспактар, кайкажып тургандый, ээчиде көргүлөйт.*

Л. Кокышев.

214. Уренген произведеннелерден апаш-ташты, соокты, жасты, салкынды, сууны тынду немеге бодоп айткан сөстөр таап кычыраар.

215. Кычырып, сөстөрдүн чике ле көчүрө учурын көргүзөөр.

Кижинин тыныжы, жердин тыныжы.
Кобынын оозы, аттын оозы.
Малтанын төбөзи, кижинин төбөзи.
Уур жүктүк, уур санаалар.
Эжиктин жаагы, кижинин жаагы.
Бөрүнүн тижи, киреенин тижи.
Жоон үндү, жоон армакчы.

Озо чике учурлу сөстөр бар сөс колбуларды, оного көчүрө учурлуларын бичип алыгар.

216. Үлгөрдөрдү кычырып, көчүрө учурлу сөстөрдү көргүзөөр.

I. Ыраак туманду
Кадын бажында
Ырысту тымык

Жылдыстар күйет...
II. Жалакай толкулар
Арайын үндөнөт...

III. Јаңыс ла Қадынды	Эки кайынаш
Кечире кайалар,	Јардың кырында
Јасты сакып,	Эңчейип сууны
Бийикте үргүлейт. (Л. Кок.)	Ајыктап турды. (А. Еред.)

Көчүре учурлу сөстөр бар сөскөлбуларды чыгара бичигер.

217. Уренген үлгерлерден, билер чөрчөктөрдөн көчүре учурлу сөстөр лө эрмектер таап, айдып береер.

218. Кычырып, карарткан сөстөрдүн учурын јартагар.

1) Мендегениске бис агаштын **јаказында** турган военный кижиге арай табарбай жүгүрдис. Јаңы ла өдүп брааткан Петьканы ол киж **јаказынан** тудуп алала, сонуркап сурады:

— Сен кайдаар **учуп** браадын?

— Анаар — деп, Петька колыла јаныды. — Аэродромго. (А. Бел.)

2) Шонкор бойынын **јемидин** кейде тудуп алат. Онын көзи, **курч**, чокужы да **курч**, качан да јастырбас. 3) Оронунг **оозын** јапкан јалбак чобраны туура ийделе, Карабаш орого кирип алды. (Л. Кок.).

Экинчи номерлү эрмекти бичип алала, члендерине ылгагар.

34 §. Синонимдер.

Бир ле немени башка-башка сөстөрлө темдектеп айдар аргалу. Андый сөстөрдүн айдылары башка да болзо, је учуры түнгей болор, темдектезе: *түрген, бачым, чыйрак, капшуун.*

Айдылары башка, је учуры түнгей сөстөрдү синонимдер деп айдар. Олордын учурында јаан эмес башказы база бар.

Куучын-эрмекти јарандырарга бир ле сөслө катап-катап тузаланбай, айдылары башка, је учуры түнгей сөстөрлө тузаланар керек.

219. Берилген сөстөргө синонимдер кожуп бичигер.

К ө р г ү з ү: *күжүрендис, кичеендис, албадандыс, чырмайдыс.*

Эрмектен. Айбыла. Омө. Жалтанбас. Керсү.

Бу сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүктери?

Синонимдерле сөсколбулар тургузып бичигер.

220. Карарткан сөстөр синонимдер болор бо? Олордын учурында жаан эмес башказы кандый, жартап береер.

I. Тоозы жок улустын жаныла

Токуналу, араай, мендебей өдөдим.

II. Көксиме толгон, куулгазын жүрүм,

Көзимнинг алдынча сен эдүп бардын.

Жаражай кыстын чололу пладындый,

Жайылып, жалбырап, элбиреп браададын.

Л. К о к ы ш е в.

Көчүрө учурлу сөстөрдү таап, айдып береер.

221. Сөстөргө синонимдер кожуп бичигер.

Жоткон. Сүме. Төзөөр. Жуу. Жон. Алтаар.

222. Берилген сөстөрдүн синонимдерди талдап, бичип алыгар. Кажы ла бөлүк синонимдер кандый куучын-эрмектин бөлүктери болор?

Мергеде, коркып жат, ийделү, ташта, чач, жалтанып жат, ат (адып ий), күчтү, чыдалду, үркүп жат.

Глагол-синонимдерле эрмектер тургузаар.

35 §. Антонимдер.

Алтай тилде удурлаш учурлу сөстөр көп, темдектезе: *жакшы — жаман, бай — жокту, кирер — чыгар, өрө — төмөн, бийик — жабыс.*

| **Удурлаш учурлу сөстөрдү антонимдер деп айдар.**

223. Антонимдер кандый темдектериле удурлаштыра берилген?

Көргүзү аайынча ылгап, чыгара бичигер.

Ак — кара, уур — јенил, иштенкей — јалку, ачу — тату, бийик — јабыс, калыг — жука, јангы — эски, коркынчак — јалтанбас, сүүнчилү — кунукчыл, орой — эрте.

Амтаныла: *ачу — тату.*

Бүдүмиле: ...

Өнгиле: ...

Кылык-јангыла: ...

Өйиле: ..

224. Антонимдерле тузаланып, эрмектерди јетире бичигер.

1. Кыш соок, јай дезе ...
2. Мел апагаш, кѣмүр дезе ...
3. Мѣш бийик, аспак дезе ...
4. Темир кату, той балкаш дезе ...
5. Сахар тату, мырч дезе ...

225. Јарталгышла айдылган антонимдерле тындуларды јартап береер.

К ө р г ү з ү: *бөрү — казыр, элик — јобош.*

Бөрү — элик (кылык-јангыла), кураан — шүлүзин (күчиле), бака — чымалы (иштенкейиле), түлкү — каргаа (арга-сүмезиле).

226. Јарталгыштарга адалгыштар кожуп, антонимдер айдып беригер.

Ак — кара. Узун — кыска. Чыйрак — боду. Тегерик — јалбак. Чике — тыйрык. Карангуй — јарык.

227. Не јакшы, не коомой? Берилген сѣстѣрдѣн кѣргүзү аайынча бичигер.

К ө р г ү з ү: јакшы: *су-кадык, ...*
јаман: *оору, ...*

Су-кадык, амыр-энчү, оору, јуу, најылык, кѣрсү, ѳштѣжү, кѣдер, буурзак, јалку, копчы, чындык, тѣгүн.

228. Божодылган кубулбастар-антонимдер кожуп бичигер.

Реактивный самолет ... , вертолет дезе ... учат. Электричество ... , керосин дезе ... күйет. Эртечил ... турар, уйкучы дезе ... турар.

36 §. Омонимдер.

Алтай тилде, ас та болзо, айдылары түней, учуры башка сөстөр бар, темдектезе: 1. *Јаңгы чыккан балага **ат** адаар. Јорго **ат**.* 2. *Июнь айды алтай улус кичү изү **ай** деп адап јат. Течериде **ай** јарыйт.*

Айдылары түней, је учуры башка сөстөрдн омонимдер деп айдар.

Омонимдер бир куучын-эрмектинг бөлүги болор: *ат* (кижининг ады), *ат* (мал) — ад., (июнь) *ай*, *ай* (тегериде) — ад.

229. Омонимдерди адап береер. Олор кандый куучын-эрмектинг бөлүктери?

Кайчы Улагашев. Болот **кайчы**. Өзүмнинг тазылы. Сөстинг тазылы. Солун табыш. Үндү табыш. Тыг табыш.

Омонимдерден омоформаларды ылгаштырар керек. Олор түней айдылар, је учурыла эки башка куучын-эрмектинг бөлүктери болор.

Темдектезе: *кас* — ад., *кас* — гл.; *үс* — ад., *үс* — гл.; *ич* — ад., *ич* — гл.

Алтай тилде омоформалар көп учурап јат.

230. Кычырып, омонимдерди ле омоформаларды көргүзип беригер. Олордын башказы незинде?

Јаш ёлөн — балага эки јаш, турага кирди — кирди јун, кас учты — картошко кас, ат мантады — балага ат адаар.

231. Синонимдерди, омонимдерди, омоформаларды, антонимдерди таап, ээчий-деечий чыгара бичип алыгар.

1. Мүркүт, сөс јок, түрген учуп јат, је суугушты тудуп болбой јат. Суугуш мүркүттег кичинек те болзо, оноң капшуун. 2. Кандый өзүм тузалу, кажызы каршулу болгонын јартап билип ал. 3. Ич оорыбазын деп, кайнаткан суу ич. 4. Күндер ээчий күн ёдөт. Талтүште күн изү чалып јат.

232. Кычыраар. Көчүре учурлу сөстөрдн, синонимдерди, антонимдерди көргүзеер.

1. Төрөл жери төжөктөн жымжак, өскөн жери өкпөдөн тату.
2. Аданын сөзи — алтын, эненин сөзи — эржине.
3. Төгүнле төрт тө конбос, мекеле беш те конбос.
4. Аткары уул ан өлтүрөр, атпас уул ан үркүдөр.
5. Жаан сөстө жажыт жок, улу сөстө уят жок.
6. Узун тискин колго оролор, узун тил башка оролор.
7. Бажында мее жок, балтырында күч жок. (Кеп сөстөр.)

233. Куучыннын башталганын кычарала, оң арыгызын бойоор таап тургузаар.

Космосты бактылары баштала берген. Бистин атту-чуулу космонавттар жылдыстар жаар жолды ачып койгон...

Үренини катип көрөр сурактар ла жакылталар:

1. Сөстин лексический учуры дегенин канайда оңдоп жадыгар?
2. Чике учурлу ла көчүрө учурлу сөстөрдиг башказы не-зинде?
3. Омонимдер ле оморформалар темдектеп айдыгар.
4. Синонимдер куучын-эрмекте не керек? Темдектеп беригер.
5. Удурлаш учурлу сөстөр ол не? Темдектеп, антонимдер айдып беригер.

Морфология — сөстин кубулатан ла бүдетен ээжилерин үренип турган грамматиканын бөлүгү.

Морфологияда сөстин бүдүмин ле куучын-эрмектин бөлүктөрүн үренип жат.

Орфография сөстөрдүн чын бичилерин үренип жат.

СӨСТИН БУДУМИ ЛЕ БУДЕРИ.

37 §. Сөстин төзөгөзи ле сөс кубултар кожулталары.

234. Карарткан сөстөрдүн кандый бөлүгү кубулып турганын көргүзсө.

Бичиктин кадары, бичикти чеберле, бичикке үренер.

Мен бичиктен чөрчөк кычырдым. Чөрчөкти нөкөрим база кычыраар.

Башка-башка сөстөрдү сөскөлбүлүргө ле эрмектерге не колбоп жат?

Сөстө канча кожулта болор арталуу? Кожулта жок сөстөрдү база көргүзсө.

Алтай тилде сөстөргө бир эмесе эки-үч те кожулта улай-телей кожулар: *тура+лар, тура+лар+га*.

Кезик кожулталар сөстин кеберин кубултып турар, темдек-тезе, кубулткыштын кожулталары, тоозын, ойин ле жүзүнин көргүзсө кожулталар.

Алтай тилде сөстөрдүн тазылы көп жандай бир ле үйеден туруп жат: *бар, кел, баш, көс, ак, көк* о. а. Андый кыска тазылдуу сөстөргө кожулталар улай-телей кожулып, сөс узай берет: *мал-чы-лар-ды*.

235. Улгерди кычыраар. Слерге таныш сөс кубултар кожулталарды көргүзсө.

Энгир кирди. Аркада
Элик ыраакта багырат.

Сойлон чайды чэйилте
 Собырып энем отурат.
 Күрен уйдын өлөнүн
 Күч жеткенче чапканыс,
 Эмди экү одуда
 Эрмектежиپ отурыс.

Л. Кокышев.

Сөстин башка-башка кеберин бүдүрип, эрмектин сөстөрүн колбоп турган кожултаны сөс кубултар кожулта деп айдар.

236. Адалгыштардын ла глаголдордын сөс кубултар кожулталарын схемала көргүзүп бичигер.

Койлор
 дын
 го
 ды
 до

азыра
 ды
 ган
 ар
 йт

1. Уулчактын, уулчакла, уулчакта, уулчактан.
2. Айдаган, айдаар, айдайтан.
3. Истерди, истерден, истерле.
4. Таныды, таныган, таныйтан.

237. Божодылган сөс кубултар кожулталарды тургузып, эрмектерди бичигер. Қандый сөс кубултар кожулталар кошканыгарды (кубулткыштардын ба, өйлөрдиг бе) јартап беригер.

Выставкада кызычактар... жүзүн-базын чололоп көктө... бөс-төри, уулчактардын апаш... эткен керептери, макеттери ле онон до өскөлөри бол... Зал... журуктар да бол... Журуктар... кезиктерин книгалардагы ла журналдардагы журуктар... көрүп јура... дар. Балдар... анчадала гражданский ле Ада-Төрөл учун Улу јуу керегинде јуралгандарын көрөргө сүрекей јилбүлү. Выставканы көрөөчилер балдар... журуктарын сонуркап көрдилер.

И. Шинжин.

238. Сөстөрдү эрмектин учурына келиштире кубултып, бой-бойыла колбоп, эрмектер тургузыгар.

- 1) Пионер, кызыл, галстук, чеберлеп јат.
- 2) Ак, чамча, јака, алды, галстук, кий.

- 3) Отряд, флажок, школ, пионерлер, кыбы, тур.
4) Мен, сбор, парад, демонстрация, торжественный вечер, пионерский форма, барып јат.

Эрмектердин баштаачызын ла айдылаачызын таап, алдыла керектү чийү тартыгар.

239. Токтой түжер темдектерине ајару салып, кычыраар.

Карарткан сөстөрдин сөс кубултар кожулталарын көргүзеер.

Корон соок ло узун **кыштын** кийининде кенетийин эрте јас келгени анчадала **Ирбизекти** сүрекей сүүндирди. Кардын суулары **кобы-јиктерден** јарыш эдип, коркырап акканы, **айылдын** јанына јелечи келгени, **Јабаганнын** сазында аңыр јүргени, јалан-дардагы **төндөрдө күүк-тамандар**, **кырландарда сараналар** өзүп келгени — ончозы **Ирбизекке** солун ла сүүнчилү болды.

И. Шодоев.

Сөс кубултар кожулталарын чийүчекле бөлип, карарткан сөстөрдн чыгара бичигер.

Сөстин сөс кубултар кожулталарынан өскө учурлу бөлүгин төзөгө деп айдар.

240. Кычыраар. Карарткан сөстөрдн төзөгөзин көргүзеер.

Алтай улус **јайлуны** кары эрте **кайылар**, **көк өзөр**, **јылу ичкек** (јерге тудатан. **Кыштуны** дезе одыны, эткен өлөңи **јуугаш**, **кышкыда** салкын кирбес арка **јерлерге** тудатан. **Көк бачым** өспөс **кыштудан јайлуга** көчөтөн **өйди** карган уйлар ээзинен артык билип, јас келип, кар кайылза ла, тын мөсрөжө беретен.

П. Кучияк.

Карарткан сөстөрдн төзөгөзин ле сөс кубултар кожулталарын чийүчекле бөлип, чыгара бичигер.

К э р г ү з ү: *јайлу-ны, кайыл-ар, ...*

✓ 38 §. Сөстин тазылы ла сөс бүдүрер кожулталары.

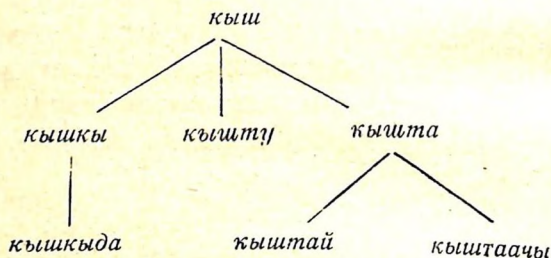
241. Кычырып, сөстөрдн учурын јартагар: кандыйлары тындуларды, предметтерди темдектеп јат кандыйлары кижини, действиени темдектеп јат.

Аң — аңчы, аңда; баш — башчы, башта; кай — кайчы, кайла; кой — койчы, койло; жылкы — жылкычы.

Қандый сөс қандый сөстөн бөткен?

Бир сөстөн канча-канча жаңы учурлу сөстөр бөдөр аргалу. Темдектезе: *аң — аңчы, аңда*. Ол **угы жаңыс (тазылы бир) сөстөр**. Олордың лексический учуры башка-башка болор.

242. Угы жаңыс сөстөрдиг бөткенин схемадан көригер.

Кыш деп сөстөн бөткен сөстөрдиг лексический учуры түңей бе?

243. Угы жаңыс сөстөрдиг түңей бөлүгин көргүзеер.

Айыл — айылчы, айылзак, айылда; суу — суулу, суузымак, суула.

Түңей бөлүгинин алдыла чийү тартып, сөстөрдиг бичигер.

Угы жаңыс сөстөрдиг түңей учурын көргүскен сөстин тос учурлу бөлүгин тазыл деп айдар.

Угы жаңыс сөстөрдө, тазылдан өскө, жаңы сөстөр бөдүретен кожулталар бар болор.

Сөстин тазылынын кийининде туруп, жаңы учурлу сөстөр бөдүретен кожултаны сөс бөдүрер кожулта деп айдар.

Анайдарда, сөстин төзөгөзи тазыл ла жаңы сөс бөдүретен кожултадан турар: *кыш+кы, кыш+ту, кыш+та*. Кезик сөстөрдиг төзөгөзи жүк ле тазылдан турар: *кыш, аң, суу*.

Ундыбагар! Тазыл ла сөс бөдүрер кожулталар сөстин төзөгөзине кирер.

244. Сөс бүдүрер кожулталарын тазылынаг чийүчөккө бөлип, сөстөрдү бичигер.

Көргүзү: *ан — ан-чы, ...*

Анчы, жорук, тамыскыш, эмчи, сүмелү, эртечи, озочыл, эпчил, байлык, баатырдый, бөрүкче, талайчы, сүттү, айдылаачы, энирги, кыргыш, ээлгир, турачак.

245. Таблицага тазаланып, берилген сөстөрдү ылгагар.

Төзгө		сөс кубултар кожулта
тазыл	сөс бүдүрер кожулта	
<i>баш</i>	<i>-та</i>	—
<i>баш</i>	<i>-та</i>	<i>-ган</i>
<i>баш</i>	<i>-чы</i>	<i>-быс</i>
<i>баш</i>	<i>-та, -ачы</i>	—

Ишчилер, иштү ишке. Желер, жениш, желген, женишкир, желет. Уредү, үренди, үрен, үредүчи, үренчик.

246. Берилген сөстөргө угы жаңыс сөстөр кожуп бичигер.

Тазылдарынаг алдыла чийү тартыгар.

1) Ташталар, ... 2) Таштар, ... 3) Тоштор, ... 4) Билеге, ... 5) Билер, ...

Талдаар сөстөр: таштаг, таштап, билези, ташла, ташта, билелер, ташту, билдим, билдир, таштадылар, таштын, билзе, биленин, таштагандый, тоштор, тоштог, таштанты, билезин, билгир, тошло, билгени, билеечи, билижер, тошту, тожы, билдирлү, билбейчи.

247. Берилген кажы ла сөстөг канча сөс бүдүрер аргалу? Тазылынаг баштал, көргүзү аайынча бичигер.

Көргүзү: *јас, јаскы, јаскыда; баш, башта, баштаачы.*

Јас, ... баш, ... кожон, ... үредү, ... јай, ... айыл, ...

248. Схеманы кычырып, сөстөр канайда бүткенин жартагар.

249. Сөс бүдүрер кожолталардын болужыла берилген сөстөрдөгү жаңы сөстөр бүдүрүп бичигер.

наҗы — наҗылык	јер — ...	-чы, -чи
казан — ...	аш — ...	-чык, -чик
мактан — ...	бичик — ...	-лык, -лик
ак — ...	көк — ...	-ар, -өр
үрөн — ...	јар — ...	-та, -ла, -лу

Јаңы сөстөрдүн учурын жартагар. Кезигиле эрмектер тургузаар.

250. Сол жанындагы ла оң жанындагы сөстөрдүн бүдүмин түндөгөр. Кажы жанында угы жаңыс (тазылы бир) сөстөр, кажы жанында бир ле сөстин башка-башка кеберлери берилген?

баштын	башчы	сууга	суулу
башка	башкар	сууда	суузымак
башты	башту	суудан	суула
баштар	башта	суулар	суучак

Угы жаңыс (тазылы бир) сөстөрдү ле башка-башка кеберлү бир ле сөсти ылгаштырар керек.

Бир тазылдан бүткен сөстөрдүн лексический учуры түнгей болбос: башчы, башкар, башта.

Бир ле сөс кубулып, башка-башка кебер алынар: баштын, башка, башты, баштар. Андый сөстөрдүн учуры кубулбай турар.

251. Карарткан сөстөрдүн учурлу бөлүктөрүн бой-бойынан чийүүчөккө бөлип бичигер. Сөс бүдүрер кожулталардын алдыла чийүүчөк тартыгар.

Кажы ла кижини колдоруна иженген,
Кижиликке ырыс табарга ичкери чөйилген.
Балазынын бажын эркелеп сыймаган,
Эненин колдору ырысту болзын.
Түжиле иштеген, садтарды сугарган,
Сад өскүрөөчи колы түжүмдү болзын.
Өлтүрөөчинин колы кургап калзын,
Хиросима шыразы ундылбай артсын,
Жүзүн өңдү колдор бириксин,
Жүрүм өлүмди качан да жегзин!

С. Жузиев.

252. Сөстөрдүн лексический учурын тартагар: *ишчи, иштерди, иштү.*

Озо угы жаңыс сөстөрдү, онон башка-башка кеберлү сөстөрдү таап көргүзөер.

253. Сөстөрдү бүдүмине ылгагар: *жаскы, келдилер, андаган, оройтыган, тымык, айылдаштарга.*

Сөстөрдү бичип, мынайда ылгагар:

Жаскы — сөс кубулталар кожулта жок, төзөтөзи — *жаскы, жас* — тазылы, *-кы* — сөс бүдүрер кожултазы.

Келдилер — сөс кубултар кожулталары *-ди, -лер*; төзөтөзи — *кел*, тазылы база *кел*.

Андаган — сөс кубултар кожултазы *-ган*, төзөтөзи — *анда, ан* — тазылы, *-да* — сөс бүдүрер кожултазы.

254. Сурактарга каруу берип бичигер.

1. Мал ижинде турган кижини не деп адаар?

2. Баатырлар керегинде чөрчөкти топшуурлап айдар кижини кем?

3. Оркони тудуп, андап турган кижини нени эдип жат деп айдар?

4. Улус бой-бойыла нажы болгонын не деп айдар?

5. Курсак белетеп, казан азып турган кижини кем деп айдар?

255. Берилген сөс бүдүрер кожулталарла тузаланып, жаңы сөстөр бүдүрүп бичигер.

1. *-чы, -чи* — айылчы, казанчы, бичикчи, эмчи.
2. *-кы, -ки, -гы, -ги* — жас..., күс..., жар..., энгир...
3. *-лу, -лү, -ту, -тү* — бала..., сүмө..., тус..., жөп...
4. *-та, -те, -тө, -да, -дө* — агаш..., иш..., көк..., аң..., кожонг...
5. *-ла, -лө, —* жар..., сула..., өркө...
6. *-ар, -өр, -р* — ак..., көк..., кара...
7. *-лык, -лик* — кажы..., жер..., ай...

256. Сөстөрдү бүдүмине ылгагар.

Баскыштар, тымык, карындаштар, жазал, азырал, жүгүрүк.

✓ 39 §. Кожулталардын чын бичилери.

257. Кычыраар. Үнгүр ле тунгак туйук табыштарды эске алынаар.

Койлорды орой төрөткөнинен эрте жаскыда төрөткөни артык. Февраль — мартта чыккан кураандар жайгы одорго жакшы жаан-нап, ыраак тайгаларда одорлорго једе берет. Койлорды эрте төрөдөргө койчылар озолодо белетенет. Жаш кураандар туратан жылу жер эдип, жулукту жымжак сөндү жууктада тартып алат. Кыштунын жуугында жум одорлорды артырып салат.

Карарткан кожулталар кандый табыштан башталган? Олор кандый сөстөргө кожулып жат?

Сөстүн тазылы эмезе төзөгөзи тунгак туйукка токтозо, кожултазы база тунгак туйуктан башталар, темдектезе: *жаскы, базыткыр, бажалыктар, эптү, спутниктер, печатъту, класска.*

Сөстин тазылы эмезе төзөгөзи үнгүр туйукка эмезе үндү табышка токтозо, кожултазы үнгүр туйуктан башталар, темдектезе: *тондор, күрге, кожондо, кожондогон, кинодо.*

258. Орус тилден кирген сөстөрдүн кожулталарын көргүзүп, чын бичилерин жартагар.

1. Алтын-Көллө «Пионер Алтая» деп теплоход жүрөт. Теплоходто туристтер жаантайын толо болот. 2. Улаган аймакта Чирү деп суучактын жарадында Смирнов деп кижи сад өскүрүп алган. Садтын ла мааланын ажын олор больницага, балдардын садына, туристтерге берет. 3. Колхозтын машиназы кышкыда жылу

гаражта турат. 4. Аш-курсак кайнадарга газ — эптү одыру. Областьтын журттарында газты тuzаланары там ла көптөп јат.

Кандый кожулталар алтай тилдинг ээжилери аайынча бичилет?

Унгүр туйукка токтогон сөстөргө ненинг учун тунгак туйуктан башталган кожулталар кожулат?

Орус тилдеги ээжи аайынча, сөстинг учындагы эжерлү үнгүр туйуктар тунгак болуп айдылар, онынг учун андый сөстөргө тунгак туйуктан башталган кожулталар кожулар, темдектезе: *герб-тер, город-тор, тетрадь-ка, гараж-ка, совхоз-тор.*

259. Кажы ла сөскө башка-башка кожулталар кожуп бичигер. Кандый табыштан башталган кожулталар кошконыгарды јартагар.

Көргүзү: алмаз — алмазты, алмазка, алмазла.

Четверг, парад, этаж, клуб, шланг, газ.

260. Кычырып, карарткан сөстөрдинг учурлу бөлүктерин көргүзеер. Кожулталарынын чын бичилерин база јартагар.

ӨЙДИ ЧЕБЕРЛЕ.

Алтан секундка кижилик төрт муң тонна аш-курсак јип јат. СССР-де алтан секундтын туркунына бир муң беш јүс эжер өдүк көктөлөт, он тонна сахар белетелет.

Өй кемди де сагыбай, токтом јоктон өдүп јат. Ичкерлейт — оны кайра бурыгадый арга јок. Өйди јылыитып саларга күч эмес — таап аларга күч. Өй — ол улу байлык, ол јүрүм. Оныла тег алтај барар керек. Озолоп то ийзе, кем јок, андый учуралдар бистин ороондо ас эмес. Тегин өткөн күн, час, минут, секунд качан да кайра бурылбай јат.

40 §. Сөстин төзөгөзи токтогон тунгак туйукты чын бичири.

261. Эжерлү туйук табыштарды эске алынып, угуза айдала, бичигер.

262. Карарткан сөстөрдинг тазылын көргүскени аайынча скобкага тургузып, эрмектерди бичигер.

Киттинг узуны одус метр. Онын бажы (баш) ла оозы сүреен јаан, тамагы дезе кичинек. Киттинг көзи уйдын /көзинег эмеш јаан.

Ол сөстөрдүн тазылы кандый табышка токтогон? Ненин учун үнгүр эжерине көчүп жат?

Тунгак туйукка токтогон сөскө үндү табыштан башталган кожулта кожулза, ол тунгак үнгүр эжерине көчө берер. Темдектезе: *жөн* — *жөби*, *кес* — *кезин*, *сурак* — *сурагы*.

Бу ээжи орус тилден кирген сөстөргө база таркап жат. Темдектезе: *гранат* — *гранады*, *шахмат* — *шахмадым*, *адрес* — *адреси*, *карандаш* — *карандажы*.

263. Сөстөрдүн учындагы турган туйук табыштары үнгүр эжерине көчө бергедий эдип кубултып, коштой бичигер.

Көргүзү: *өс* — *өзүм*, *өзөр*, *өзүп*, *өзөлө*.

сөс — ...	түп — ...	печать — ...
элик — ...	учуш — ...	отличник — ...
сүт — ...	жараш — ...	утренник — ...

264. Скобкадагы туйуктарды керектүзүн алып, эрмектерди бичигер.

Ленин албатыны кулданган бай улустын жанын жок э(*т,д*)еле, Совет жан тө(*с,з*)өгөн. Россиянын бастыра жокту улу(*с,з*)ы бойынын жүрүмин бойы башкарзын деп, Ленин жакыган. Лениннин а(*т,д*)ы-жолу, эткен кере(*к,г*) и качан да ундылбас. Онын кере(*к,г*) ин оноң ары улал(*т,д*)ып, учына жетиретен улус — слерлер — деп, үредүчи куучынын бо(*ш,ж*)отты.

Лениннин портре(*т,д*)инин алдында «Үренер, үренер, база катап үренер!» деп бичилген сөстөрдү Санаа тетрадине бичип алды.

Тунгак туйугу үнгүр эжерине көчкөн сөстөрдүн бүдүмин ылгагар. Учурлу бөлүктөрүн көргүзүп, адап беригер.

265. *Јурт*, *диктант*, *транспорт*, *брезент*, *күкүрт*, *космонавт* деп сөстөрдү көргүзү аайынча кубултып бичигер. Бу сөстөр канча тунгак туйукка токтогон?

Көргүзү: *јурт* — *менин јуртым*.

Эки туйук табышка токтогон сөстөрдүн тунгак туйугу үнгүр эжерине көчпөй жат. Темдектезе: *јурт* олордын *јурты*, *диктант* — *диктантын*.

266. База кандый тууук табыштар үнгүр эжерине көчпөс эмтир?

Коллектив — школдын коллективи.

Шкаф — бичиктин шкафы.

Шарф — менин шарфым.

Географ, параграф, телеграф деп сөстөрдү бойыгар кубултып бичигер.

267. Кычыраар. Карарткан сөстөрдүн учурлу бөлүктөрүн көргүзүп, чын бичилерин жартагар.

Айас күн. **Агаштар** шуулайт,
Городто эрчимдү иш кайнады.
Тобрак көдүрүп, **машиналар** сунужат.
Төзөлип **жаткан** туралар агарат.
Жаны бийик тураларда
Жалтырап **оттор** көрүнөт.
Культуранын өргөөсүндө
Ишмекчилердин жууны өттү.
Президиумнын столында
Жүзүн чечектер тургузылды.

А. Саруева.

268. Үлгөрдү кычырарга белетенип алала, угуза кычыраар. Сөстөрдө үндү табыштардын турар ээжизин жартагар.

Лениннин кыбы. Мында тым.
Мында ончозы жеринде.
Стол. Шкаф. Орын.
Онын бөрүгү илмекте.
Ачык көзүңк ары жанында
Айас тенгери чанкырайт.
Ак көбүктүү көзүңк
Араайын салкынга жайканат.
Бу көзүңктин алдынан
Бүткүл Россия чөйүлгөн.
Телкемдери тенкейип,
Тенгериле тендешкен.

Ш. Шатинев.

Керектү орфограммаларды таап, чыгара бичигер.

269. ст, сть, ть ла эки сс. табыштарга токтогон сөстөр канайда бичилетен эмтир?

Артист — кинонын артизи,
тракторист — колхозтын тракторизи,
область — менин облазым,
печать — документтин печади,
ртуть — термометрдин ртуди,
класс — нөкөримнин клазы,
компресс — горчицанын компреси.

270. Орус сөскөлбуларды алтай тилге көчүрүп бичигер.

Класс. товарища. Твоя область. Артист кино. Показал свой талант. Диктант ученика. Лыжный кросс. Школьный шахматист. Машинист поезда.

Тунгак туйуктар үнгүр эжерине көчөр лө көчпөс учуралдарды жартап беригер.

271. Кычыраар. Карарткан орфограммаларды жартап беригер.

Горно-Алтайсктагы бөс согор фабрика городтын жаан промышленный предприятиелеринин бирүзи. Онын чыгарып турган продукциязы орооннын городторында ла журттарында садылат. Областын юбилейине бөс согоочылар алтай албатынын орнаменти аайынча жань кебистер согуп чыгарган.

Тазылы түней, же башка-башка кеберлү сөсти таап көргүзеер.

272. Сөстөрдү ле сөскөлбуларды кычыраар. Олордын чын бичилерине аяру салыгар.

Тетрадь — үренчиктин тетради.
Ансамбль — кожон-бијенин ансамбли.
Автомобиль — городтын автомобили.
Вратарь — «Динамонын» вратари.
Якорь — керептин якори.
Дробь — онын дробн.

дь, ль, рь, бь деп табыштарга токтогон сөстөргө и деп кожулта кошкондо, олор канайда бичилетен эмтир?

Ол сөстөргө кубулткыштын кожултазын кожуп айдыгар.

273. Сөстөрдү көргүзү аайынча кубултып бичигер.

менин роялим,	лагерь	руль	медаль
сенин роялиң,	...	...	...
онын рояли,	...	...	...

Кажы ла сөскө кубулткыштын кожолтазын кожуп, база бичигер.

К ө р г ү з ү: рояльды, фонарьла, ...

274. Кычыраар. Карарткан сөстөрдүн орфограммаларын көргүзүп, чын бичилерин жартагар.

1. Агаш белетечилер иштин **графи́н** эйинен озо бүдүрдилер. **Агашпромхозто** озочыл бригадалар көп.

2. Кош-Агашта кожоннын ла бијенин **ансамбли** иштеп јат. **Ансамблыда** орус, казах ла алтай албатынын **најылыгын** көргүскен номерлер бар. Јараш јазалду **клубта** малчылар ойын-концерт көрөт. Олордын **концерти** улуска сүрекеј јарап јат.

Колболу сөстөрдү таап, учурлу бөлүктерин көргүзеер.

275. Орус тилден кирген сөстөрдүн кожолталарын көргүзүп, бичилер ээжизин жартагар.

Поездке отур, велосипедтин рули, Ада-Төрөл јуунын инвалиди, байрамнын лозунгтары, оорунун микробторы, ак фартукту, колхозтын моторизи, йодту, флакон, школдын самодеятельнозы, чананын корозы, бичиктердин списоги.

Кезик сөсколбуларла эрмектер тургузып бичигер. Керектү орфограмманын алдыла чийү тартыгар.

276. Кычыраар. Уренген орфограммаларды таап, чын бичилерин жартагар.

Горно-Алтайск **городто** областын бежен јылдыгына учурлаган художественный выставкада көп солун немелер болгон. Ондо Лениннин **портредин** јурап көктөгсн **кебисти** улус кайкап көргөн. Бу кебистен оны эткен кижинин узы јарт билдирет. Лениннин күлүмзиренген кебери портретте јарт ла јакшы көргүзилген.

Карарткан сөстөрдүн учурлу бөлүктерин чийүчекле бөлип, чыгара бичигер.

277. Ұлгерди кычыраар. Кӧргүзип салган орфограммалар кандый ээжи аайынча бичилет?

Ай-ажудан

Ай ажат.

Күнчыгыштан

Күн чыгат.

Тагдак тагдакла

Солыжат.

Там жаркынду

Таң адат.

Б. Укачин.

Тазылы түңгей сӧстӧрди чыгара бичигер.

278. Керектү орфограммаларга ажару салып, куучынды кычыраар.

СҮМЕЛҮ КОЙОН.

Күскиде мен солок сүрүп турала, кайкамчылу неме көрдим. Түн болгон. Трактордын оды жарыдып турган жерди койон кечире мантаган. Удабай ла оны ээчиде түлкү өтти. Же, койон божогон туру деп санандым.

Кыранын учына жеделе, ойто бурылзам, түлкү төгнниң үстинде отурды. Койоннын сүмезин мен билип ийдим. Койон оттын жаркыныла өдө мантап, изиле ойто кайра кача берген эмтир. Түлкү десе жарык оттон көзи кылбыгып, карануй жерге чыгала, койонды таппай калган.

Солок, кылбыгып деген сӧстӧрдүн учурын жартагар.

Куучынды база катап кычырала, изложение бичигер.

41 §. Эрин үндүлерди сӧстӧрдӧ чын бичири.

279. Эрин чӧйилер үндү табыштарды эске алынаар.

Тӧзӧгӧзи эки үйелү ле тӧзӧгӧзи үч үйелү эрин чӧйилер үндү табышту сӧстӧр айдыгар.

Кӧргүзү:

конус

отургуш

...

...

...

...

280. Божодылган табыштарын кожуп бичигер.

јүст...к	көр...к
кѳб...к	бѳр...к
бѳл...к	күрт...к
бол...ш	куз...к
ѳск...с	конг...с
кул...н	ол...т
тол...к	күм...ш

Бу сѳстѳрдин эрин үндү табыштары экинчи үйеге чыгара бичилерин ундыбагар.

281. Кычырып, керектү орфограммаларды көргүзеер.

КЕП СѳСТѳР Лѳ УКАА СѳСТѳР.

1. Чолтук куйрукту малдан томонок то жалтанбас. 2. Тѳнѳштү жер одынду, тѳрѳндү жер күндүлү. 3. Солун тарый согоно до тату. 4. Бѳрү коомой күдүчинин койын тудар. 5. Јудрукчынын тумчугы канду. 6. Кускун чылап куркулдаба, күкүрт чилеп күркүребе. 7. Мүркүт түлкүге нѳкѳр эмес. 8. ѳдүк — бутка, бѳрүк — башка. 9. Тѳгүн сѳс айтканы — тѳнѳш көрүп үргендий.

282. ѳрѳги таскадудан тунгак туйукка токтогон 5—6 сѳс талдап алыгар. Тунгак туйугу үнгүр эжерине кѳчѳ бергедий эдип, сѳстѳр кожуп бичигер.

Кѳ р г ү з ү: *кѳбүк — самыннын кѳбүги, болуш — нѳкѳринин болужы, ...*

283. Берилген сѳстѳрдѳн эрин үндү табыжы баштапкы ла үйезинде бичилип турган сѳстѳрди көргүскени аайынча чыгара бичигер.

Адалгыш	Глагол
одын	коры
...	...

Одын, коры, ойын, чоки, кулун, чочы, орын, түлкү, солы, мойын, жүрүм, кору, койын, буры, топчы, бѳлүк, бѳли, комургай, кѳбүк, унды, түндүк, күскү, бүдүн, козыр.

284. Сөскөлбуларды бичип, узун үндүлөрдүн алдыла чийүчөк тартыгар.

Түүнүтү суу, жалтанбас жуучыл, солун куучын, куулы чөйгөн,
кулурдын тоозыны.

285. Улгерди кычыраар. Карарткан сөстөрдүн бүдүмин, чын бичилерин
жартагар.

Жайгы каникул ойинде
Жайым ойноп жүредим.
Жаан улусла баргамда,
Жараш жерлер көрөдүм.
Горно-Алтайскка барала,
Музейди де көрдүм мен.

Кобыны өрө чыгала,
Козыр жиликтү сад көрдүм.
Амырап, жырап алганым
Айдары жок жакшы болды.
Адамла кожо жүргеним
Ундылбас солун жорук болды.

Карарткан сөстөрдүн тазылдарын коштой чыгара бичигер.

Көргүзү: *жайгы* — *жай*, *жайым* — *жай*, ...

286. Кычыраар. Укташ члендү эрмекти члендериле ылгаар.

Карарткан сөстөрдүн бүдүмин ылгагар. Көргүзилген орфограммалу сөс-
төрдү чыгара бичигер.

ФРОНТКО ИЙГЕН СЫЙ.

Носылканы белетеп баштаганынан ала айга жуук ой өткөн.
Кем нени белетегенин жуунадар ой жеткен. Кажы ла пионер айы-
лында белетеген сыйын штабка экелип табыштырган. Белетеген
немелер көп болгон. Алтай тере меелейлер, түүген носоктор,
шарфтар, чачакту калталар, апагаш колплаттар, бир канча эжер
пыймалар да бар. Же ончозынан солун неме — алтай тилле чык-
кан «Алтай-Буучай» деп бичик болгон.

Бу бичикти ол баатырдын жеңүлери бистин уулдарга болуш
болзын, ологго ийде кошсын деп, кайчы Сыгын өрөксн берген.

Ада-Төрөл учун жуу ойинде фронтко слердин жердин улузы кандый болуш
жетиргени керегинде ада-энегерден, ага-карындаштараардан сурап угуп
алыгар.

42 §. Элес үндүлөрдү чын бичири.

287. Улгерди кычыраар. Элес айдылар үндү табышту сөстөрдү көргүзсө.

ОДУ ЖАНЫНДА КОЖОН.

Жалтыраган ыраак айды,	Өткөн ой керегинде
Түн тымык, тымык...	Карган кайчы кайлайт.
А салкын уйуктап калгандый	Жаңы жүрүмди мактап,
Сүрекей ыжык.	Кайчы кожондогон,
Кардын жолу чоргодый	Жаскы салкын ойноп,
Тенериде коркойот.	Жүзине соккон.
Ыраак тымык жыштарда	Таскылдардын чанкыр
Амыргы ойнойт.	Чечектери жытанган.
Айакта чай мелтиреп,	Чөркөлип барган кырлар
Табынча соойт.	Жынырап ыраган.
Уйгендери шыгырап,	
Аттарыс отойт.	

К. Козлов.

Кандый үндү табыштар сөстүн төзөгөзінде элес айдылат, жартагар.

288. Оргои үлгерде берилген элес үндү табышту сөстөрдү таблицага чыгара бичигер.

Айдылары	Бичилери
Жалтыраган	Жалтраган

289. Орус сөсколбуларды алтай тилге көчүрүп бичигер.

Элес айдылып бичилетен үндү табыштардын алдыла чийү тартыгар.

осенний лист — кўски жалбырак	до города — ...
посмотрел вокруг — ...	подарил сестре — ...
зимний корм — ...	пришел домой — ...
диктант с ошибками — ...	прошел мимо — ...
через реку — ...	весь класс — ...

Орус ла алтай сөсколбуларды жарт кычыраар. Сөс бүдүрер кожолталу сөстөрдү таап, бүдүмине ылгаар.

290. «Төрбл сөс» деп бичиктин 212 страницадын ачып, «Горно-Алтайск» деп статьяны кычыраар. Учурду жарт эмес сөстөр бар ба? Элес үндү табыштар бар сөстөрдү көргүзсө.

Тунгак туйугу үнгүр эжерине көчөр лө көчпөс орус ла алтай сөстөрдү таап, чыгара бичигер. Кажы ла сөстүн тазылын коштой бичигер.

Откөнин катап көрөр сурактар ла жакылталар.

1. Сөстөр кандый учурлу бөлүктөрдөн туруп жат?
2. Сөс кубултар кожулта деп кандый кожултаны айдар?
3. Сөс кубултар кожултаны канайда табар? Сөс кубултар кандый кожулталар бар? Адалгыштын, глаголдын сөс кубултар кожулталарын айдып, темдектеп береер.
4. Сөстин кандый учурлу бөлүгүн төзөгө деп айдар? Сөстин төзөгөзи кандый учурлу бөлүктөрдөн турар аргалу?
5. Тазыл дегени не?
6. Сөс бүдүрер кожулта деп кандый кожултаны айдар? Сөс кубулталар кожултадан нези башка?
7. Тазылы жаңыс эмезе угы жаңыс сөстөр деп кандый сөстөрдү айдар? Олорды башка-башка кеберлү сөстөн канайда ылгаштырар?
8. Сөстин кожулталарын чын бичиир кандый ээжилер бар, айдып береер.
9. Тунгак туйук үнгүр эжерине көчөр лө көчпөс кандый ээжилер билереер? Алтай ла орус сөстөр темдектеп айдыгар.
10. Эрин чөйилер үндүлөр сөстин эки ле үч үйезине чыгара бичилетен кандый сөстөр билереер, бичигер.
11. Эрин чөйилер үндү кандый сөстөрдүн экинчи үйезинде бичилбес?
12. Алтай ла орус сөстөрдүн турган бүдүмин түндегер. Түнгейин ле башказын жартагар.

291. Кычырып, карарткан сөстөрдүн бүдүмин ылгаар.

ШЫМДЫЛАЙ

Ак чаазыннан самолётты
Шымдылай эдип учуртат.
Кожо ойногон балдарды
— Айга учаактар — деп айдат.
— Айда школдор ачылза,
Учырыс — дешти, ол балдар.
Чындап та, олор чыдаза,
Анаар учуп барарлар.

И. Шинжин.

292. Кычыраар. Керектү сөстөрдү бойыгар талдап, бүдүмине ылгаар. Чын бичилерин база жартагар.

Экинчи күнде немецтер кечегизинен тын жүткүп келген. Табарулар токтоп жоктон болуп турды. Немецтер бистин черүлөр жедип келгелекте, төндөгү гвардеецтерди жоголтып салар деп күйүрөнгилеп турган...

Эки гвардеец бир пулемёттон база бирүзине жүгүрүп, өштүнүн табаруларына калапту удурлажып турды. Учинчи күн Петя Савкин жыгылды. Жанбек жагыскан арткан. Катап ла табару. Же шыркалу ичинде бир де грамм курсак жок Жанбек балкашла жылгажактап, бир пулемёттон экинчизине келип, өштүни чечен адышла кырып турды.

293. Берилген сөстөргө үндү табыштан башталган кожулталар кожуп, сөсколбулар бичигер.

Парк, памятник, площадь, митинг, музыкант, поэт, писатель, библиотекарь, студент.

Кезик сөсколбуларла эрмектер тургузып, оморды члендериле ылгагар.

294. Кычыраар. Улгер кандый иште турган улуска учурлалган? Мал ижинде турган кандый ады жарлу улусты билерее?

Одус койды кабырып,
Одус мунга жетирген.
Одус мунга жетирип,
Орден Ленин тагырган!

Оңдой аймакта Кенде кой өскүрер совхозтын койчызы, Социалистический Иштин Геройы Тана Марчинанын ижи керегинде куучындап берерге белетенип алыгар.

295. Иш керегинде үлгерди кычырала, бичип алыгар. Тазылы жагыс сөстөрдүн алдыла чийү тартыгар.

Иштенген кижини тууразына
Көрзүргө дө жараш ине.
Иш кижини жалакай эдет.
Сүүген иш—эргине.
Иштенкейге мен бүдедим,
Ак-чек чике көрөдим.

Э. Палкин.

Иш керегинде база кандый үлгерлер, кеп сөстөр лө укаа сөстөр билерее?

296. Иш керегинде эмезе слер билер улустың ижи-јолы керегинде санаа-шүүлтегерди бичигер.

IV КЛАССТА УРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨРИ

Сурактар ла јакылталар.

1. IV класста тил керегинде науканың кандый бөлүктөрүн үрендигер?

2. Сөстүң табыштарын, лексический учурын, турган бүдүмин кандый бөлүктөрдө үренип јат?

3. Сөскөлбүлардын ла эрмектүң бүдүмин кандый бөлүгинде үренип јат?

4. Орфография грамматиканың кандый бөлүгиле колбулу?

5. Пунктуация кандый бөлүгиле колбулу?

6. Үндү табыштар канайда бөлинип јат?

7. Туйук табыштар кандый болор?

8. Сөстүң учуры керегинде нени билип алдыгар?

9. Сөстүң учурлу бөлүктөрүн адап беригер. Олор бой-бойынан канайда аңылаңып јат?

10. Сөстүң учурлу бөлүктөрүнүң үндү ле туйук табыштарын чын бичиир кандый ээжилер бар?

11. Кандый куучын-эрмектүң бөлүктөрүн билереер, адап ла темдектеп береер.

12. Эрмектүң члендерин адап береер. Олордын кажызы ла кандый куучын-эрмектүң бөлүгиле айдылат?

13. Тепин эрмектер кандый үч бүдүмдү болот?

14. Колболу эрмек, чике куучын-эрмек керегинде, олордың токтой түжер темдектери керегинде нени билип алдыгар?

297. Улгерди тыңгыда, јарт ла чокум эдип кычыраар.

ЈАСТЫ САКЫЙДЫМ.

Јасты сакыйдым

База ла катап,

Көөркий күүктин

Унин угарга,

Јасты сакыйдым

Катап ла катап.

Јерге чыңдый

Үренди чачарга,

Јасты сакыйдым

Узактан бери.

Көктин тызырап

Өскөнин угарга

Јасты сакыйдым

Күстен ле бери.

Ильичтин чыккан
Кўнин уткыырга,
Јасты сакыйдым
Төрсл јеримде.

Јер сүрерим,
Аш саларым,
Јажына сүүрим
Бу јүрүмди.

Н. Майманов.

Кандый орфограммалар көргүзилген?

298. Кычыраар. Таныш куучын-эрмектин бөлүктерин көргүзеер. Көргүзилген орфограммаларды јартагар.

Горно-Алтайск городтын төс площадинде В. И. Ленинге јакшынак памятник тургускан. Скульптураны Ленинградтын скульпторларынын моделиле уруп эткен. Онын сыны алты метрден артык.

299. Кычырала, божодылган букваларды ла токтой түжер темдектерди тургузып, текстти бичигер.

Ставропольдо «Россия» колхоз...о јаан класстардын үренчиктеринин производственный комплексный бригадазы тәзөлгөн. Үренчиктерге тракторды јурт хозяйствого керектү тудунар-кабынар немелерди бергендер. Үренчиктер уйлар с...гандар койлор кайчылагандар маала ажын отургускандар тракторло иштегендер. Баштапкы ла јылда школдын бригадазынын ажынын түж...ми бийиктей берген.

300. Кычыраар. Чике куучын-эрмекти ле кычыру сөстөрдн көргүзип берер. Токтой түжер темдектердин учурын јартагар.

Түлкү мантап браадала, каргаалар јаар көрөтөн деп, колодецке түже берди. Колодецтин јанынча Теке базып баратты. Ол түлкүни көрүп ийеле, сурады: «Сен анда нени эдип јадын, түлкү?» — «Амырап јадым, Текечек. Анда изү, мында серүүн. Бери калызан» — деп, Түлкү айтты. Текечек калып ийди.

Түлкү Текенин белине калып, белинен — мүзине калып, колодецтен чыгып алды.

301. Төс лө эчегн члендерди сурактардын болужыла таап, айдып берер. Запятыйлордын турган учурын база јартагар.

Ыраакта јалкын јалт этти. Булуттар там ла јабызап, күркүреп келетти. Салкын кенетийин токтой түшти. Каа-јаада куш-

тардын үни угулат. Ар-бүткен жаан жаашты сакый берди. Баштапкы тамчылар жалбырактарга, таштарга быжырада түжет.

М. Теркин.

Көргүзүлгөн орфограммаларды жартагар.

302. *Лүткүйп келген, жоголтып салар, жыгылды, кычырып турды* деген сөстөргө синонимдер бичигер. Кезигиле эрмектер тургузып айдаар.

303. Кычырып, карарткан сөстөрдүн тазылын ла кожулталарын көргүзүп, олордун чын бичилерин жартагар.

Түн. Тенери бүркү, карануй. **Аткыр** жаңы кийимин ле шлем **бөрүгүн** чечип салды. Бойынын тизези ойык кеден штанын, салбар чамчазын кийип алала, **баргаанын** ортозы жаар кире берди. Анда, борсук чылап түртүп, он беш километр жол **өдөргө** керек болды. Өлөн будына оролып, жүзүн **чырбаалга** тартырып турды. Барарга сүреен күч те болгон болзо, кичинек партизан командирдин жакылтазын бүдүрерге кичееп, жана баспай ичкерлеп турды. Ол **журтка** жууктап келеле, чет **карагайлардын** ортозында токтой **түшти**. **Журтта** табыш угулбайт.

Ч. Чунжеков.

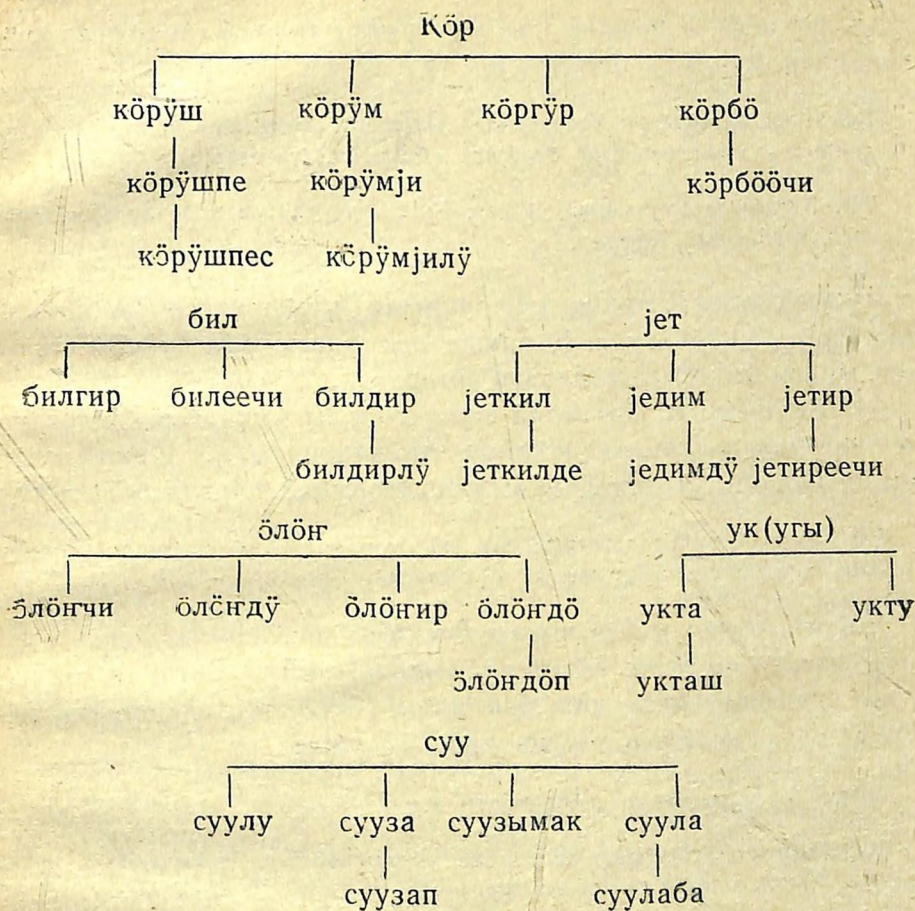
304. Кычырып, көчүрө учурлу ла көп учурлу сөстөрдү көргүзсө.

Алтын **чачту** күн ле келзе,
Агаштар ужыган буттарын жылыдар.
Кайыңнын суузы тамыры сайын
Кан тепкендий, тартылып жылыжар.
Ол тужунда ойбок **актарда**
Омок бийени күртүктөр бийелеер.
Жажыл **шалин** жабынып ийеле,
Жаланга кайындар **ойынга** келгилеер.
Кайылган Кадын суузынанг ичеле,
Кандыктар **бажын** көдүрип келер.
Күүк тамандар **күнге** удура
Күлүмзү көстөрүн ачылап ийер.

Л. Кокышев.

Карарткан сөстөрдүн бүдүмин бичип жартагар.

305. Схеманы кычырып, сөстөр канайда бүткенин көргүзүп береер.

Схемадан сѳстѳр талдап, лексический учурын јартагар. Ол сѳстѳрлѳ сѳсколбулар тургузып бичигер.

306. Токтой түжер темдектерине аяру салып, кычыраар. Табылу, суракту, акарган ла кыйгылу эрмектерди, чике куучын-эрмектерди көргүзээр.

Ыраак жерлерге жиит ишмекчилер, студенттер, кечги школьниктер иштеп келгилейт. «Једип келдис! Айылчыларды уткыгар!» — деп, кыстар ла уулдар машинадан тўжўп кыйгырат. «Слер не улус? Қайдаг келгенеер?» — деп, кичинек журттын улустары олордон сурагылайт. «Бис ўредўлў жылды божодоло, ончобыс бери иштеерге келгенис. Улус јадар туралар тударыс. Малга јылу кажаган эдерис» — деп, балдар айдышты.

Баштапкы эрмекти члендерине ылгагар.

307. Кенитпеген эрмектерди кенидип бичигер.

Күн узады. Кар кайылды. Суучактар акты. Баарчыктар јединп келдилер. Көк өзср. Јай келер.

Кениткен эрмектерди члендериле ылгагар. Эрмектинг кажы ла члени кандый куучын-эрмектинг бөлүгиле айдылган, јартагар.

308. Кычырала куучындап береер. Укташ члендү ле колболу эрмектерди таап, члендериле ылгагар.

Ишмекчилер Ленинди сүүп турган, помещиктер ле капиталисттер оны көрбөйтөн. Каанның полициязы оны арестовать эткен, ыраак Сибирьге ссылкага ийген.

Ишмекчилер солдаттарла кожо каанды антарган. Олор помещиктерди ле капиталисттерди јоголткон, јангы јүрүм төзөп алган. Олорды Ленин ле Коммунистический партия башкарган.

309. Сосколбуларды кычырып, төс лө камаанду сөстөрин көргүзигер. Олор куучын-эрмектинг кандый бөлүктери?

Койдың түгин, тууга чыгар, суудан ичер, кемеле кечер, кырдан түжер, таш тура, темир күр, менин ижим, төртинчи класс, терең суу, ашту јаландар, баатырдый бөкө, түрген јорукту, нөксриле кожо, кожондоп јүрер, ишке болужар.

Кандый орфограммалар көргүзилген?

310. Карарткан сөстөрдинг кажы ла учурлу бөлүгин бой-бойынан чийүчекле бөлип, чыгара бичип алыгар.

Јайгы күн бийик тенгериде билдирбезинен јылып баратты. Јүзүн чечектү јаландар изү тынышла тынып јаткылады. Агаштардын бүрлери кыймыктанбай турды. Андый өйдө эрмектенер болзо, эрмек ыраак угулары јарт.

П. Куцияк.

311. Ос, тын, анчы деп кажы ла сөскө угы јангыс сөстөр таап бичигер.

312. Кычырала, баштапкы ла экинчи эрмектерди члендериле ылгагар. Керектү орфограммаларды көргүзип, јартап береер.

Советский јуучыл флот бистин талайлардагы границабысты сергелен корулайт. Каруулчык-керептер ле суу алдыла јүретен кемелер талайла јүскүлейт.

Суу алдыла жүрөтөн кеменин жангыс ла трубазы суунын үс-түндө көрүнөр. Талайчылар бу труба ажыра өштүниг керебин көрүп, шыкап алала, торпеда божоткылайт. Торпеда керепке тийип жарылганда, өштүнинг пушкалу, танкту кереби сууга чөнгө берет.

База катап кычырала, корбой бичигер.

313. Сөс бүдүрер кожумталу сөстөргө угы жангыс сөстөр кожуп бичигер.

1. Амыраар күнде клубта ыргал болды. 2. Мен айылдаш нө-көримле клубка бардым. 3. Бијечи балдар бијеледилер, кожончы балдар кожондодылар.

Көргүзү: *ыргал — ырга, ыргалду.*

314. Берилген адалгыштар куучын-эрмектин кандый бөлүктөринен бүт-кенин тартагар.

Сүрткүш, ыргал, айылдаш, айагаш, ыргы, үредүчи, жолдош, жемит, таскаду, өштү, корула.

315. Кычыраар. Жарталгыштардын лексический учурын тартагар.

Берлинде сүрекей жаан памятник тургузылган. Бийик төгнниг бажында таштаң эткен баатыр — Советский Черүниг солдады туру. Онын бир колында бойынын өштүлерин жеңдеген уур үл-дүзи, экинчизиле кичинек кызыкакты кучактанып алган. Ол кы-зычак советский солдаттын жалбак ийинине жапшынып калган. Солдат оны өлүмнөн корып алган. Ол ак-жарыкта ончо балдар-ды өштүлерден корыган. Казыр жутпалар катап жуу баштап, амыр-энчүни бузарга туру эмеш пе деп, ол бүгүн де бийиктен чугулду көрөт.

316. Карарткан сөстөрдн учуры жуук сөстөрлө солып бичигер.

Көргүзү: *сагышту, бала — кенжил бала.*

Жалтанбас жуучыл, шулмус уулчак, койрык жол, бийиксү жер, боду ат, орук жол, коргук койон.

Керектү сөстөр: *коркыбас, чыйрак, мыйрык, төг, жожон, чичке, коркунчак.*

317. Улгерлерден адалгыштардан ла јарталгыштан бүткен сөстөрдү чыгара бичигер.

К ө р г ү з ү: *түктү, ортозынан, ...*

Алтын түктү айу өрөкөн
Агаш ортозынан чыгып басты,
Таскыл мееске једерге
Тамажын көдүрип базып ийди.
Қара тамажын јайа тудуп,
Эзиннен јытты јыткара берди.
Канду тынына јаман болорын
Бүгүнгү күнде деп ондободы.

318. Кубулбастарла эрмектер тургузып бичигер. Сөс бүдүрер кожумталарынын алдыла чийүчек тартыгар.

Јаскыда, јабыста, кышкыда, энирде, јайгыда.

319. Кычыраар. Сөс бүдүрер кожумталу сөстөрдү таап, бүдүмиле ылгагар. Қараткан адалгыштар кандый кубулткышта? Олор эрмекте шүүлтези јанынан кандый суракка каруу берет?

АТТУ ГВАРДЕЕЦТЕР.

Бистин улустарды эштүлер ыраак болор деп бодоп, олордын келерин сакыбаган да, билгилебеген де.

Бистин кавалеристтер дезе качан ок једип келген. Олор танкла өдүп болбогодый кырла бардылар. Кызыл бөрүктери оттый кызарып, үлдүлери јалтырап турды. Атту гвардеецтер салкынан түрген учуртып барала, эштүге согулта этти!

Олорго үлдүни **заводтордо** ишмекчилер јазаган. Аттарды **дезе колхозтордо** өскүрген. **Билгирге** ле **јалтанбаска** коммунисттер үреткен.

Л. К а с с и л ь.

320. Колболу сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүктери, јартаар.

Анда-мында, ак-кийик, башкүн, эртен-энир, анаар-мынаар, анан-мынан, бүгүн, колплат, казан-айак, эртен тура.

Сөс куучын-эрмектин кандый бөлүгү болорын канайда билер?

321. Орфографический сөзликтең колболу беш сөс табала, эрмектер тургузып бичигер.

322. Қажы ла эки сөстөң колболу сөстөр бүдүрип бичигер.

К ö р г ү з ү: *койрык-тейрик.*

Қойрык, тейрик. Удура, тедире. Амыр, энчү. Кол, плат. Ак, жарык. Су, кадык. Кызыл, кат. Кол, чанак. Бийик, бийик.

База кандый колболу сөстөр билереер, олардын кандыйларын жаба, бапка, чийүчек ажыра бичири, эске алынып бичигер.

323. Кычырып, керектү орфограммаларды бойыгар таап, жартаар.

Коммунистический партия ла Советский башкару амыр-энчү учун тартыжып жадылар. Бистин партия государстволор ортодо блаашту сурактарды жуу жогынан, жөптөжү-куучындар өткүрип, аайлажар керек деп кычырып жат.

Ончо ороондор жаңыдан кандый да жуу-јепсел эткилебезин, белен пушкаларды, танктарды, пулеметторды кайылтала, амыр-энчү иштейтен машиналар этсин деп, Советский башкару шүүлте эткен.

324. Божодылган букваларды тургузып бичигер, олардын чын бичилерин жартаар.

1. Алтай...ың кырлары күүн-күч жок
Ак ј..рканын эмештенг чечтилер.
Азый күрең өлөң...өр алдынан
Јажыл көктөр **ырысту** өс...илер...

Ороктойдын чоок...р таштары
Көндүре Москва...а кожонгло барат.
«Тсрөлис...ин јаан өрг...зин
Чүмд...рис!» деп мактаныжат.

П. Кучияк.

II. Мындагы бал...ар ончозы јакшы.
Қажызы ла **озочыл:** хоккеис...ер, шахматис...ер,
Көнөкчылар, чаначылар.

П. Самык.

Қарарткан сөстөрдиг бүдүмин ылғаар.

325. Кычырып, карарткан сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүгү, эрмектин кандый члени, айдып береер.

Эртен-энир соок суула јунунза, кижн соокчыл болбос. Физкультурник кижинин су-кадыгы јакшы, сыны түс, базыды јараш. Су-кадык кижинин санаазы јарык, јүрүмн сүүнчилү.

326. 1-кы столбикке тургуза өйдн глаголдорын, 2-чн столбикке — өткөн өйдн, үчинчизине келер өйдн глаголдорын бичигер.

Кычырды, јураар, болужар, иштенер, бичинер, ойноор, болужат, кычырар, иштенет, јарт, көктөөр, кычырат, јурайт, ойноды, јарды, көктөйт.

327. Берилген глаголдор кандый куучын-эрмектин бөлүктеринен бүткенин коштой бичигер.

Көргүзү: иште — иш.

Өркөлдө, ойно, анда, көрүкте, чоокырла, будукта, амыра, бастыр, кескиле, кийин.

328. Берилген глаголдорго антонимдер таап бичигер. Глаголдордын бирүзиле эрмек тургузала, оны куучын-эрмектин бөлүктериле ылгаар.

Сүйр — сүйбес, ундыыр — ундыбас. Коркыыр — , иштеер — , ойноор — , јыргаар — , үренер — , өөркөөр — .

329. Берилген сөстөрдн бүдүмиле ылгаар.

Ороор, ороон, ойноор, тырмаар, тараан, бурыыр, бичиир, јиилек, таандар.

Сол јанына узун үндү табышту, он јанына эки түнгөй үндү табыш коштой турган сөстөрдн чыгара бичигер.

Көргүзү:

ороон — оросор

330. Уренген орфограммаларды эске алынып, диктант бичигер. Эрин чөйилер үндү сөстин эки үйезине чыгара бичилетен сөстөрдн сол јанына, экинчи үйезинде бичилбес сөстөрдн он јанына бичигер.

331. Кычырала, куучындап береер. Сөс бүдүрер кожулталардын болу-
жыла бүткөн сөстөрдү бүдүмине ылгагар. Керектү орфограммалардын
чын бичилерин тартагар.

ЭЛЕКТРИЧЕСКИЙ ПАСТУХ.

Жайгыда колхозтын уйларын бир ле пастух кабырар аргалу.
Ол — ичинде электрический батареикалу кайырчагаш. Кайырча-
гаш — пастухтын колы — узун эмик. Ол эмикле одор жерди ма-
нап салат. Уй эмикке тийгенде ле, ток онын эрдине, ичине ле
өскө дс жерине ачыда согот. Одор жерди солыыр керек болгондо,
эмиктег эткен манды жаңы жерге көчүрүп жадылар. Уйларды мы-
найып кабырганда, одор жерле жакшы тузаланар аргалу.

Эмик деп тазылду сөстөрдү чыгара бичигер. Ол кандый сөстөр?

332. Кычыраар. Көргүзилген орфограммалардын чын бичилерин тартагар.

Жажыл мөштөр өскөн Сарыкокшо суунын жаказында Николь-
ское деп журт туруп жат. Бу журтта Туулу Алтайдагы геройлор-
дын бирүзи — Семен Владимирович Тартыков өзүп чыдаган.

333. Кычыраар. Томуртканын, таралдын ла тийингнин үни кандый табыш-
тарла көргүзилген? Ол табыштарды айдып ылгагар.

Аң-куштар Соок-Таадакла таныжып, мынайда айдыштылар:

— Ток-ток, ток-ток! Мен томуртка.
Көп агашты оорудан жаскам.
Ток-ток, ток-ток!
Доктор болорго сүүп жадым.

— Тар-р, тар-р, мен тар-рал!
Таштар-р кыбына үр-рен суккам.
Талдама мөштөр-р көп өзөр-р,
Тар-р, тар-р, мен тар-рал!

— Сук, сук! Сук-сук! Мен тийин!
Сүреен жылу уйам бар,
Сугуп салган сайым бар!
Сук-сук! Сук-сук!

А. Ередеев.

База кандый аң-куштын үнин, табыжын билереер, айдып береер.

334. Кычыраар. Эрин чөйилер үндү табыштардын бүдерин жартап береер.

О-ө-ө-ө! Ичеенимнин үстинде кемдер бијелеп јат? Уйкумды не үстеер? Ө-ө-ө-ө!

— Өрөкөн, ичеенеердег чыгаар! Јаңы јыл! — деп, аң-куштар кыйгырышты.

— О-ө-с-ө! Өчөбөсти өчөбөзр. Јаңы јыл јаскыда. Ө-ө-ө-ө!

— У-у-у! — деп, кайда да агаш аразында бөрү улыды. —
Кыштың узун-ы-ын! Аштап туру-у-ум!

Баштапкызы кандый аң болды? Оны кайдан билдеер? Ол анта јаңы јыл ненин учун јаскыда болот?

335. Улгерди кычыраар.

Тилим — ол ай-канадым,
Айас тегеридий ару,
Алтай јеримдий кеен,
Айаң көлдөриндий агару.
Тилим — ол менин өзүмим,
Тазылым болгон албатым.
Тилим — ол менин магым,
Төрөл јерим, Алтайым.

Э. Тоюшев.

Поэт төрөл тилин кандый сөстөрлө јартап јат? Ол сөстөрдин учурын канайда ондоп јадаар?

Төрөл тил керегинде нени билип алдыгар, куучындап береер.

БАЖАЛЫКТАР

I—III КЛАССТАРДА УРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨРІ

1§. Сөстин бүдүми. Үндү ле туйук табыштарды сөстөрдө чын бичири.	3
2§. Адалгыштар кубулткыштарла кубулары. Кожулталарын чын бичири	6
3§. Јарталгыш	8
4§. Јүзүннин солумалары	11
5§. Глаголдордын өйлөри	13

СИНТАКСИС ЛЕ ПУНКТУАЦИЯ.

6§. Сөскөлбу. Сөскөлбуда төс лө камаанду сөс	17
7§. Эрмек	18
8§. Табылу, суракту, јакарган эрмектер	19
9§. Кыйгылу эрмектер	21
10§. Эрмектин члендери	23
11§. Эрмектердин төс члендери. Баштаачы ла айдылаачы	—
12§. Кениткен ле кенитлеген эрмектер	26

ЭЧЕНИ ЧЛЕНДЕР

13§. Толтыраачы (дополнение)	27
14§. Јартаачы (определение)	30
15§. Айалга (обстоятельство)	31
16§. Укташ члендү эрмектер	34
17§. Кычыру сөстү эрмектер	38
18§. Колболу эрмектер	40
19§. Чике куучын-эрмек	43
20§. Диалог	45
Уренгенин катап көрөр сурактар ла јакылталар	49

ФОНЕТИКА ЛА ГРАФИКА.

21§. Куучын-эрмектин табыштары	51
22§. Үндү ле туйук табыштар	52
23§. Үнгүр ле тунгак туйуктар	54
24§. Кату ла јымжак үндү табыштар	56
25§. Кату ла јымжак үндү табыштардын сөстөрдө турар ээжизин	57
26§. Эрин чөйилер үндү табыштар	58
27§. Кен ле тапчы үндү табыштар	59
28§. Узун үндү табыштар	60
29§. Табыштар ла буквaлар. Алфавит	62
30§. Үйе. Согулта.	64
Уренгенин катап көрөине сурактар ла јакылталар	67

31§. Лексика керегинде билери, Сөстин учуры	69
32§. Көп учурлу ла жангыс учурлу сөстөр	70
33§. Сөстөрдүн чике ле көчүрө учуры	70
34§. Синонимдер	72
35§. Антонимдер	73
36§. Омонимдер	75
Уренгенин катап көрөр сурактар ла жакылталар	76

МОРФОЛОГИЯ ЛА ОРФОГРАФИЯ

СӨСТИН БУДУМИ ЛЕ БУДЕРИ

37§. Сөстин төзөгөзи ле сөс кубултар кожулталары	77
38§. Сөстин тазымы ла сөс бүдүрер кожулталары	79
39§. Кожулталардын чын бичилери	84
40§. Сөстин төзөгөзи токтогон тунгак туйукты чын бичири	85
41§. Эрин үндүлөрдү сөстөрдө чын бичири	90
42§. Элес үндүлөрдү чын бичири	93
Уренгенин катап көрөри	94
IV класста уренгенин катап көрөри	96

Н. Н. Суразакова, З. С. Суразакова

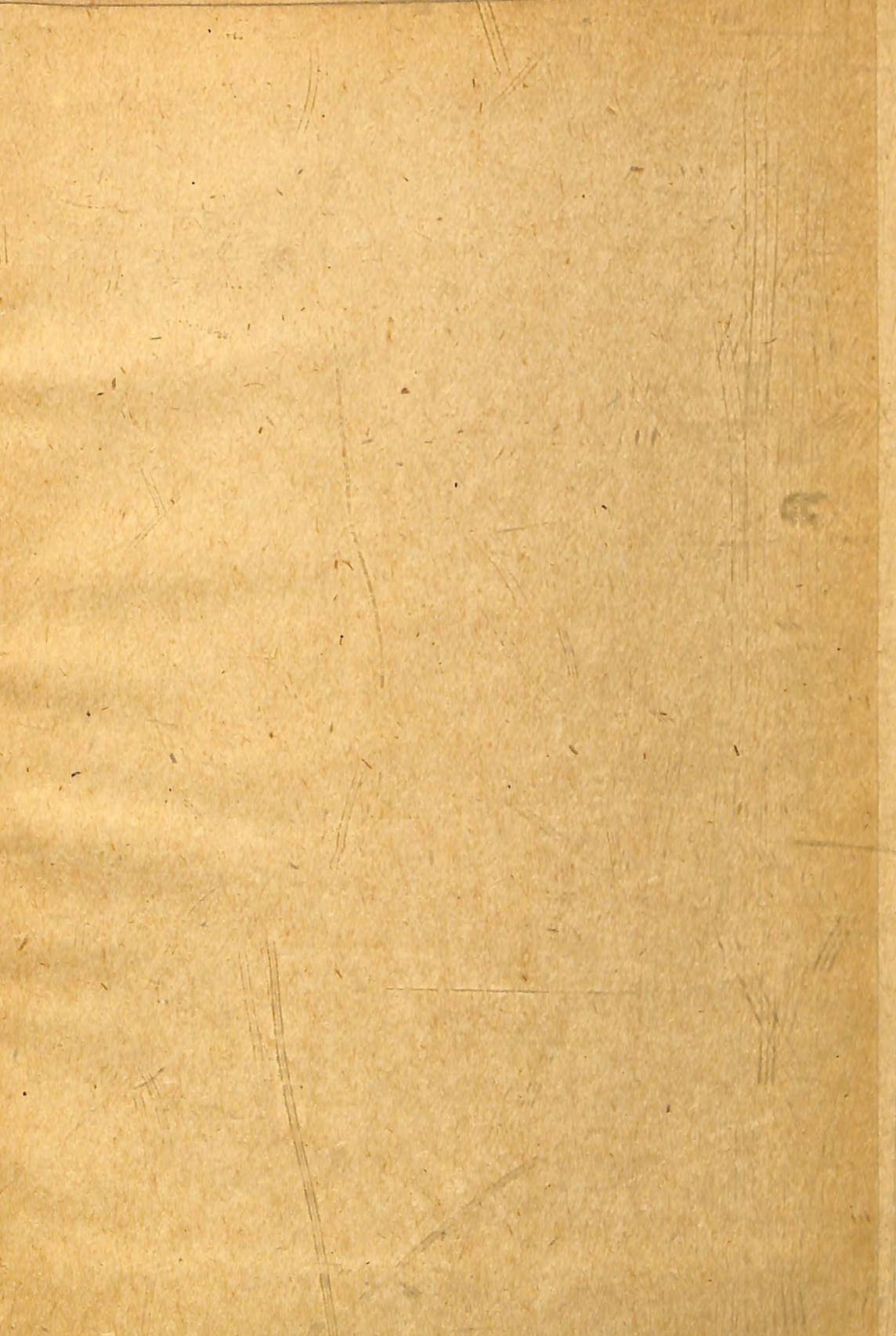
АЛТАЙСКИЙ ЯЗЫК ДЛЯ 4 КЛАССА

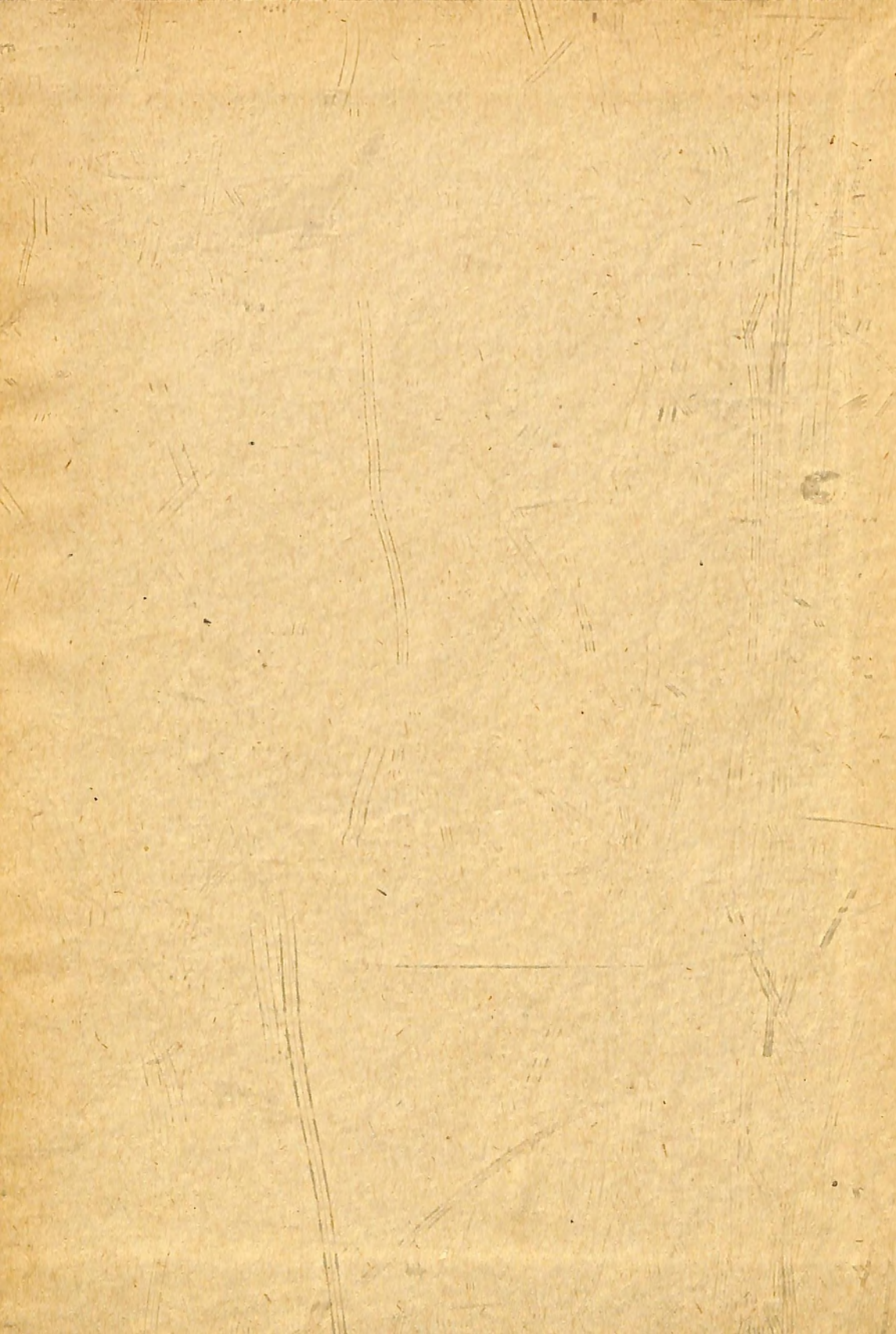
на алтайском языке

Редактор З. И. Табакова. Художественный редактор И. И. Митрофанов.
Технический редактор М. Г. Шелепова. Корректор А. А. Боконокова.

Сдано в набор 5/1 1973 г. Подписано к печати 12/II 1973 г.
Формат бумаги 60×90 1/16. Печ. л. 6,75. Уч.-изд. л. 5,5. Тираж 3000 экз.
Заказ 180. Цена 15 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 44. Горно-Алтайская
типография, пр. Коммунистический, 27.

15 акча

ГОРНО-АЛТАЙСК • 1973